МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра фінансів

Допущено до захисту
Завідувач кафедри
_____

(підпис)
«___»_____ 202_ р.

КВАЛІФІКАЦІЙНАРОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавра
зі спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування»
за освітньою програмою «Фінанси, фінансовий менеджмент та страхування»
на тему «Тіньова економіка та її вплив на податкові надходження в Україні: теорія та практика оптимізації податкової політики»

Виконавець:

студент _4_ групи _41_ курсу ФФБС
_____Колосов Артем Сергійович_____ _____
/підпис/

Науковий керівник:

к.е.н., доцент
_____Шикіна Наталія Анатоліївна_____ _____
/підпис/

ОДЕСА – 2025 р.

АНОТАЦІЯ

У кваліфікаційній роботі досліджено сутність, структуру та масштаби тіньової економіки в Україні, її вплив на формування податкових надходжень і стан бюджетної системи держави. Здійснено аналіз основних чинників, що зумовлюють зростання рівня тінізації, та охарактеризовано найпоширеніші методи оцінювання обсягів тіньового сектору. Особливу увагу приділено аналізу втрат бюджету внаслідок прихованої економічної діяльності, ролі банківської системи у мінімізації готівкових операцій, а також досвіду зарубіжних країн у боротьбі з тінізацією. У роботі запропоновано шляхи вдосконалення податкової політики та механізмів податкового адміністрування з урахуванням сучасних цифрових технологій.

Ключові слова: тіньова економіка, податкові надходження, бюджет, фіскальна політика, податкове адміністрування, електронні розрахунки, безготівкові платежі, цифровізація, ухилення від оподаткування.

ANNOTATION

This bachelor’s thesis explores the essence, structure, and scale of the shadow economy in Ukraine, as well as its impact on tax revenues and the state budget system. The study analyzes the key factors contributing to the expansion of the shadow sector and provides an overview of the most commonly used methods for estimating its volume. Particular attention is paid to the analysis of budgetary losses caused by hidden economic activities, the role of the banking system in minimizing cash transactions, and the experience of foreign countries in combating shadow practices. The paper proposes measures to improve tax policy and tax administration mechanisms, taking into account modern digital technologies.

Keywords: shadow economy, tax revenues, budget, fiscal policy, tax administration, electronic payments, cashless transactions, digitalization, tax evasion.

Зміст

Вступ....4

Розділ 1. Теоретичні основи тіньової економіки та її впливу на податкові надходження....7

1.1. Сутність, структура та класифікація тіньової економіки....7

1.2. Чинники, що сприяють розвитку тіньової економіки та зменшенню податкових надходжень в Україні....12

1.3. Підходи до оцінювання рівня тіньової економіки та її впливу на податкову систему....16

Розділ 2. Аналіз впливу тіньової економіки на податкові надходження в Україні 22

2.1. Оцінка масштабів тіньової економіки в Україні: методологічні підходи та реальні показники....22

2.2. Вплив тіньової економіки на доходи бюджету та податкову систему, включаючи обсяги податкових донарахувань та кількість перевірок....30

2.3. Досвід зарубіжних країн у боротьбі з тіньовою економікою та можливості його адаптації в Україні....38

Розділ 3. Напрями детінізації економіки України та удосконалення податкової політики....45

3.1. Роль банківської системи у зниженні рівня тіньової економіки через розвиток безготівкових розрахунків....45

3.2. Напрями вдосконалення податкового адміністрування для мінімізації тіньового сектору....51

Висновки....58

Список використаних джерел....62

ВСТУП

Актуальність дослідження визначається великим впливом тіньової економіки на фінансову стабільність та економічну безпеку держави. У контексті України, де тіньова економіка займає значну частку ВВП, її вплив на податкові надходження стає критичним фактором, що обмежує можливості бюджетного фінансування соціальних програм та інфраструктурних проектів. Зменшення тіньових операцій може значно збільшити обсяги державного бюджету, сприяти зростанню економіки та покращенню інвестиційного клімату країни.

Податкові надходження є основою фінансування ключових державних функцій, включаючи оборону, освіту, охорону здоров'я та соціальний захист. Тіньова економіка, знижуючи обсяги легальних податкових внесків, спричиняє дефіцит державних ресурсів, що вимагає або збільшення податкового тягаря на легальний сектор економіки, або скорочення державних витрат, що може негативно вплинути на соціально-економічний розвиток країни.

Важливість теми також зумовлена різноманітністю методологічних підходів до вимірювання тіньової економіки та оцінки її впливу на податкові системи. Через відсутність уніфікованого підходу та складнощі у визначенні обсягів тіньових транзакцій, науковці та політики стикаються з проблемою розробки ефективних інструментів для боротьби з тіньовою економікою. Отже, дослідження нових підходів та адаптація успішних зарубіжних практик можуть значно підсилити ефективність національних стратегій у цій галузі.

Крім того, актуальність даної теми підсилюється постійними змінами у законодавчому регулюванні податкових відносин в Україні, що вимагає постійного аналізу та оновлення наукових даних. Дослідження напрямів удосконалення податкової політики та механізмів податкового адміністрування з метою детінізації економіки може стати важливим внеском у розвиток економічної науки та підвищення ефективності державного управління в Україні.

Мета даної кваліфікаційної роботи полягає в аналізі впливу тіньової економіки на податкові надходження в Україні та розробці рекомендацій щодо удосконалення податкової політики для мінімізації її негативних наслідків.

Завдання дослідження включають:

– визначити сутність, структуру та класифікацію тіньової економіки;

– охарактеризувати чинники, що сприяють розвитку тіньової економіки та зменшенню податкових надходжень в Україні;

– визначити підходи до оцінювання рівня тіньової економіки та її впливу на податкову систему;

– оцінити масштаби тіньової економіки в Україні: методологічні підходи та реальні показники;

– дослідити вплив тіньової економіки на доходи бюджету та податкову систему, включаючи обсяги податкових донарахувань та кількість перевірок;

– проаналізувати досвід зарубіжних країн у боротьбі з тіньовою економікою та можливості його адаптації в Україні;

– визначити роль банківської системи у зниженні рівня тіньової економіки через розвиток безготівкових розрахунків;

– запропонувати напрями вдосконалення податкового адміністрування для мінімізації тіньового сектору.

Об’єктом дослідження є процес функціонування тіньової економіки в умовах трансформаційної економіки України..

Предметом дослідження є вплив тіньової економіки на податкові надходження та можливості оптимізації податкової політики в Україні.

Для досягнення поставленої мети у роботі застосовуються **методи** аналізу та синтезу, статистичний аналіз, порівняльний аналіз, а також методи наукової абстракції.

Інформаційна база дослідження включає наукові праці вітчизняних та зарубіжних авторів, статистичні дані Державної служби статистики України, звіти та аналітичні матеріали відповідних державних органів, а також матеріали

наукових конференцій та досліджень на тему тіньової економіки та податкових систем.

Апробація результатів та публікації. Основні ідеї, висновки і пропозиції проведеного дослідження були представлені під час участі у XXIII МІЖНАРОДНІЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ «НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ НА МАКРО-, МЕЗО- ТА МІКРОЕКОНОМІЧНОМУ РІВНЯХ» (ОНЕУ, 24-25 квітня 2025 р., Одеса) та опубліковані тези **“**ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОДАТКОВІ НАДХОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ОПТИМІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ”.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота бакалавра складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (31 найменування). Загальний обсяг роботи становить 65 сторінок. Робота містить 7 таблиць, 5 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ВПЛИВУ НА ПОДАТКОВІ НАДХОДЖЕННЯ

1.1. Сутність, структура та класифікація тіньової економіки

Термін "тіньова економіка" охоплює широкий спектр неформальних економічних явищ, що виникають поза межами офіційного обліку та контролю з боку держави. Його еволюція тісно пов’язана з трансформаційними процесами в економіках різних країн, зокрема тих, що переживали перехід від централізованого до ринкового господарства. Поняття тіньової економіки з'явилося в науковій літературі у 60–70-х роках XX століття, коли вчені почали досліджувати приховану діяльність, яка не підлягала оподаткуванню або державному контролю, але мала реальний економічний ефект [24].

На ранніх етапах розвитку понятійного апарату тіньову економіку ототожнювали переважно з нелегальною діяльністю, пов’язаною з порушенням законодавства: ухиленням від податків, контрабандою, корупційними діями. Згодом дослідники, зокрема Ф. Шнайдер, А. Бюно, Д. Фрідман, розширили це визначення, включивши до нього формально легальну економічну діяльність, яка приховується від держави з метою уникнення податків або адміністративного регулювання [26]. Таким чином, акцент було зміщено з характеру діяльності на факт її прихованості.

Сьогодні тіньову економіку прийнято розглядати як сукупність економічних операцій, які навмисно приховуються від офіційного обліку з метою уникнення оподаткування, соціальних внесків, адміністративного або кримінального переслідування, а також з метою обмеження регуляторного впливу держави. Вона включає як кримінальну діяльність (наприклад, торгівлю наркотиками, зброєю, відмивання коштів), так і неформальну працю, нелегальну зайнятість, розрахунки без касових апаратів, що є особливо актуальним для країн із низьким рівнем податкової культури.

В економічній літературі зустрічаються також синоніми терміна: *нелегальна, прихована, неформальна, чорна, підпільна економіка*, проте найчастіше використовується саме поняття "тіньова економіка" як найбільш універсальне. У національному законодавстві України це поняття не має чіткого визначення, однак у практиці державного управління та звітності Державної служби статистики воно використовується як узагальнююче для опису економічної активності, що не відображена у ВВП.

Таким чином, тіньова економіка є багатогранним і динамічним феноменом, що еволюціонує разом із трансформацією інституційного середовища, цифровізацією обліку, розвитком фінансових інструментів та форм державного контролю. Її комплексне розуміння є ключовим для формування ефективної податкової політики та реалізації заходів із детінізації.

Тіньова економіка не є однорідним явищем — вона складається з декількох взаємопов’язаних компонентів, які відрізняються як за формальним статусом діяльності, так і за глибиною прихованості від державного контролю. Така багаторівнева структура зумовлює складність у дослідженні цього феномену, а також потребу у використанні різних інструментів аналізу та впливу з боку органів державної влади.

Найбільш поширеним є поділ тіньової економіки на такі основні компоненти (рис. 1.1):

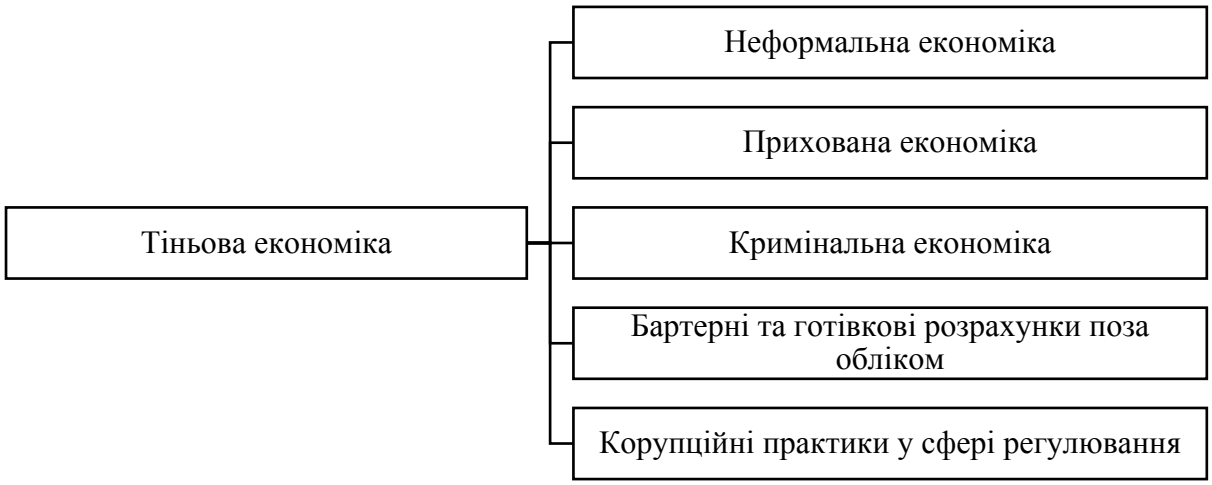

Рисунок 1.1 – Класифікація тіньової економіки

Джерело: складено автором на основі [1]

- Неформальна економіка — охоплює економічну активність, яка здійснюється без офіційної реєстрації суб’єктів господарювання або трудових відносин. Це можуть бути дрібні послуги, індивідуальна зайнятість, мікробізнеси, що не мають статусу юридичної особи або фізичної особи-підприємця. Така діяльність зазвичай не вважається кримінальною, проте порушує податкове та трудове законодавство [3].

- Прихована економіка — включає діяльність зареєстрованих суб’єктів господарювання, які навмисно занижують обсяги доходів або обсягів продажів з метою ухилення від сплати податків, ЄСВ, інших обов’язкових платежів. Прихованість досягається через ведення подвійної бухгалтерії, використання тіньових заробітних плат ("у конвертах"), маніпуляції з фінансовою звітністю. Цей компонент є ключовим джерелом податкових втрат держави [19].

- Кримінальна економіка — охоплює заборонені законом види економічної діяльності: торгівлю наркотиками, зброєю, контрабанду, шахрайство, корупційні схеми, легалізацію (відмивання) доходів, здобутих злочинним шляхом. Усі такі операції повністю виключені з правового поля й супроводжуються високим рівнем латентності.

- Бартерні та готівкові розрахунки поза обліком — ще один поширений компонент тіньового сектору, що функціонує на межі легальності. Такі операції часто не фіксуються в офіційних документах, особливо у сфері малого бізнесу, торгівлі та послуг. Вони ускладнюють податковий контроль і спотворюють об’єктивну картину економічної активності.

- Корупційні практики у сфері регулювання — іноді виділяються окремо як тіньові відносини між бізнесом і представниками контролюючих органів. Вони можуть включати непрозоре погодження документації, уникнення санкцій, укладення фіктивних угод тощо.

Ці компоненти утворюють складну і взаємозалежну систему, яка адаптується до змін у податковому законодавстві, цифровізації обліку, методах перевірок і рівні довіри до державних інституцій. За своєю структурою тіньова

економіка здатна частково проникати в офіційний сектор (наприклад, через «напівлегальні» операції), що додатково ускладнює її виявлення та оцінювання.

Таким чином, розуміння структурної побудови тіньової економіки дозволяє не лише точніше визначити її масштаби, але й ефективніше формувати податкову політику та державні заходи з її обмеження.

Тіньова економіка охоплює різноманітні форми діяльності, які функціонують поза межами державного контролю. Її багатоаспектність зумовлює необхідність класифікації як за змістом і метою діяльності, так і за типами учасників. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти логіку функціонування тіньового сектору та сформувати ефективні інструменти впливу на його окремі прояви.

Одним із базових підходів до класифікації є поділ форм тіньової діяльності за характером правопорушень:

- Нелегальна діяльність — передбачає грубе порушення кримінального законодавства (наприклад, торгівля забороненими товарами або послугами, фінансування тероризму, фіктивне підприємництво). Її характерною ознакою є повна або майже повна прихованість від усіх державних інституцій.
- Нелегітимна діяльність — це діяльність, яка формально не заборонена, але здійснюється з порушенням адміністративного або фінансового законодавства. До неї належить, зокрема, виплата заробітної плати «в конвертах», заниження виручки, приховування прибутку.
- Неформальна діяльність — характеризується відсутністю реєстрації суб’єктів господарювання або найманих працівників, незважаючи на легальний характер самої праці чи послуг. Це можуть бути дрібні ремонтні роботи, репетиторство, індивідуальні побутові послуги, які не декларуються і не оподатковуються.

За типом суб’єктів, тіньову економіку можна класифікувати наступним чином:

Таблиця 1.1 – Класифікація тіньової економіки за типом суб’єктів

Категорія суб’єкта	Характерна тіньова діяльність
Фізичні особи	Нелегальна зайнятість, дрібна підприємницька діяльність без реєстрації
Мікро- та малий бізнес	Виплата зарплат у конвертах, неоподатковані розрахунки, подвійна звітність
Середній і великий бізнес	Агресивне податкове планування, офшорні схеми, махінації з ПДВ, трансфертні ціни
Органи влади/держслужбовці	Отримання хабарів, зловживання повноваженнями, лобіювання фіскально вигідних змін

Джерело: складено автором на основі [28]

Окремо в літературі виокремлюються гібридні форми, які поєднують елементи формального і неформального секторів. Наприклад, підприємство може бути офіційно зареєстрованим, але частину персоналу утримувати без офіційного оформлення або реалізовувати продукцію за готівку без відображення в звітності.

Також застосовується класифікація за рівнем організованості: від спонтанних одиничних випадків (разові нелегальні послуги) до системної тіньової діяльності, яка є основним видом господарювання суб’єкта. Цей рівень часто корелює з рівнем ухилення від податків та потенційною шкодою для економіки.

Таким чином, класифікація форм тіньової діяльності та її суб’єктів є важливою передумовою розробки індивідуалізованих державних підходів до виявлення, запобігання та протидії тіньовим економічним явищам. Розуміння різних моделей поведінки у тіньовому секторі дозволяє ефективніше структурувати фіскальну політику та системи контролю.

1.2. Чинники, що сприяють розвитку тіньової економіки та зменшенню податкових надходжень в Україні

Рівень тіньової економіки в країні багато в чому залежить від загального стану макроекономіки та політичного середовища. Нестабільність, кризові явища, високий рівень інфляції, низька довіра до інституцій — усе це створює сприятливий ґрунт для переходу економічних суб'єктів у тіньовий сектор. У випадку України сукупність таких факторів протягом останніх десятиліть значною мірою зумовлює високі показники тінізації економіки.

Серед ключових **макроекономічних передумов** розвитку тіньової економіки можна виділити (рис. 1.2):

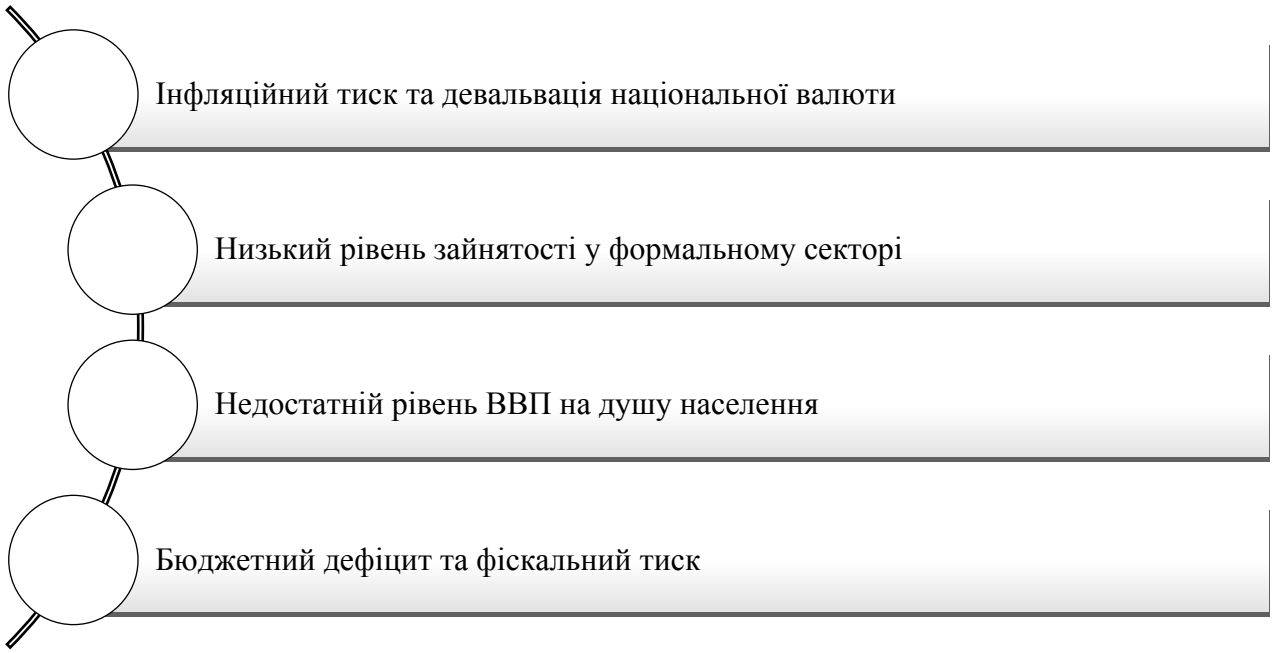

Рисунок 1.2 – Макроекономічні передумови розвитку тіньової економіки

Джерело: складено автором на основі [29]

- Інфляційний тиск та девальвацію національної валюти, які зменшують реальні доходи населення та підривають стабільність бізнес-середовища. В таких умовах підприємці часто вдаються до мінімізації податкового навантаження шляхом приховування доходів або використання готівкових схем.

- Низький рівень зайнятості у формальному секторі, що стимулює неформальну працю без соціальних гарантій та податкових відрахувань. Особливо це помітно в сільському господарстві, будівництві та сфері побутових послуг.
- Недостатній рівень ВВП на душу населення, що змушує значну частину громадян шукати додаткові доходи шляхом участі в неофіційній економіці.
- Бюджетний дефіцит та фіскальний тиск, які стимулюють збільшення ставок податків або зменшення видатків, знижуючи мотивацію платників до добровільного декларування доходів.

У свою чергу, політичні передумови також відіграють критичну роль у поширенні тіньових практик. Одним із провідних факторів є низький рівень довіри до державних інституцій, особливо до податкової служби, судової системи та правоохоронних органів. За умов, коли бізнес не впевнений у справедливості застосування закону та захисті прав власності, він частіше вдається до самозбереження через тіньові схеми.

Важливими також є:

- політична нестабільність і часта зміна урядових команд, що ускладнює формування послідовної податкової політики;
- корупція у владних структурах, яка породжує систему "неформальних домовленостей" та сприяє вибірковому застосуванню податкових норм;
- недосконаліть законодавства, зокрема суперечності у Податковому кодексі, численні "сіри зони", можливість подвійного трактування норм — усе це створює прогалини для ухилення від сплати податків.

Таким чином, макроекономічні та політичні умови формують середовище, в якому тіньова економіка не лише існує, але й часто виступає інструментом адаптації суб’єктів господарювання до несприятливої реальності. Її подолання вимагає не лише податкових реформ, а й комплексної стабілізації економіки та посилення інституційної спроможності держави.

Однією з головних передумов розвитку тіньової економіки в Україні є наявність численних прогалин і недоліків у податковому законодавстві та системі адміністрування податків. Наявність суперечливих норм, нечітких визначень, складних процедур і нестабільних умов оподаткування стимулює платників до уникнення податкових зобов’язань шляхом використання тіньових схем або повного переходу до неофіційної діяльності.

Передусім, варто відзначити надмірну складність та зарегульованість податкової системи, що створює високі адміністративні витрати для бізнесу. Велика кількість форм звітності, складність у застосуванні окремих норм Податкового кодексу, часті зміни законодавства без перехідного періоду — усе це формує ситуацію, в якій платнику податків вигідніше працювати у «тіні», аніж нести ризики санкцій за ненавмисні помилки [18].

Крім того, наявність «сірих зон» у законодавстві відкриває широкі можливості для маніпулювання. Приклади включають неточне визначення об'єктів оподаткування, неузгодженість норм між різними нормативно-правовими актами, а також можливість подвійного трактування доходів, витрат або податкового резидентства. Такі недоліки активно використовуються при схемах мінімізації податкових зобов’язань, особливо великим і середнім бізнесом із доступом до професійного юридичного супроводу.

Ще одним суттєвим фактором є неефективність податкового адміністрування, що проявляється у низькому рівні автоматизації процесів, недостатньому обміні інформацією між податковими органами та іншими державними структурами, а також у вибірковості проведення перевірок. Попри впровадження електронного кабінету платника та деяких цифрових сервісів, багато процедур залишаються залежними від людського фактора, що створює ризики зловживань та корупції.

Особливу увагу також привертає проблема податкових преференцій і пільг, які нерідко застосовуються без прозорих критеріїв або ефективного контролю за цільовим використанням. Це сприяє створенню нерівних умов для

платників і стимулює до використання фіктивних статусів (наприклад, неправомірне використання спрощеної системи оподаткування).

Значну роль відіграє також відсутність дієвого податкового стимулювання для добровільного декларування доходів, зокрема в сегменті малого бізнесу та самозайнятих осіб. У разі, коли формальний вихід з тіні не дає платнику жодних переваг (а іноді й збільшує фіскальний тиск), раціональним вибором стає збереження неформального статусу.

Таким чином, недосконаліть податкового законодавства та адміністрування створює сприятливе середовище для тіньової діяльності. Усунення цих прогалин потребує системного перегляду регуляторної бази, спрощення процедур, посилення прозорості адміністрування та створення реальних стимулів до легалізації економічної активності [2].

Окрім об’єктивних економічних і законодавчих факторів, важливу роль у формуванні тіньового сектору відіграють поведінкові установки економічних агентів та інституційні особливості середовища, в якому вони функціонують. Тобто, навіть за наявності прийнятного рівня оподаткування та регулятивної політики, значна частина бізнесу й населення може цілеспрямовано ухилятися від виконання податкових зобов’язань через низький рівень довіри до держави, прагнення мінімізувати ризики чи підвищити прибутковість діяльності.

Серед поведінкових чинників ключовим виступає утилітарне сприйняття держави: суб’єкти господарювання розглядають податки як витрати, які не приносять прямої вигоди. У країнах із високим рівнем недовіри до влади, зокрема в Україні, домінує переконання, що податки не спрямовуються на суспільне благо, а витрачаються неефективно або привласнюються корумпованими чиновниками. Як наслідок, ухилення від податків виправдовується з моральної точки зору як форма "самозахисту".

Ще один значущий аспект — раціональна мотивація зменшити фінансове навантаження, особливо у секторах з низьким рівнем рентабельності або високою конкуренцією. У таких випадках тіньова діяльність стає механізмом забезпечення виживання або стабілізації прибутків. Дрібний бізнес нерідко

вдається до виплати заробітних плат "у конвертах" або до роботи без реєстрації, оскільки повна легалізація потребує непропорційно великих витрат.

Своєю чергою, інституційні мотиви пов’язані з якістю державного управління, наявністю формальних і неформальних правил, ефективністю правоохоронної системи. Однією з ключових проблем є вибірковість правозастосування, коли закон діє не для всіх однаково. Це формує в бізнес-середовищі відчуття несправедливості та спонукає до пошуку "обхідних шляхів". Також важливою є слабкість контролюючих органів або їх корумпованість, що створює умови для договірного (тіньового) врегулювання податкових питань [12].

Значною мірою поведінка платників також формується під впливом соціальних норм і традицій, зокрема у сфері малого підприємництва. У багатьох випадках неофіційна економічна активність сприймається як звична й допустима практика, яка не викликає осуду в суспільстві. Це ускладнює імплементацію політик детінізації, оскільки легалізація сприймається як додаткове навантаження без очевидних переваг.

У цілому, поведінкові й інституційні мотиви суб’єктів господарювання чинять тривалий та глибокий вплив на динаміку тіньової економіки. Тому ефективна податкова політика має передбачати не лише фіскальні інструменти, а й заходи з підвищення рівня податкової культури, зміцнення інституційної довіри та формування нової системи стимулів для легального ведення бізнесу.

1.3. Підходи до оцінювання рівня тіньової економіки та її впливу на податкову систему

Оцінювання масштабів тіньової економіки є надзвичайно складним завданням, з огляду на її прихований характер і відсутність прямої звітності. Відповідно, у міжнародній практиці сформувався поділ методів оцінки тіньового сектору на прямі та непрямі, кожен з яких має свої переваги, обмеження та специфіку застосування.

Прямі методи базуються на безпосередньому зборі інформації про тіньову діяльність через обстеження, інтерв'ю, а також аналіз даних контролюючих органів. Найбільш поширеними серед них є [14]:

- Опитування та анкетування домогосподарств або підприємств, які дозволяють виявити масштаби незареєстрованої зайнятості, неформальних доходів або обсягів готівкових розрахунків. Такі дослідження часто проводяться в анонімній формі для зменшення ризику спотворення відповідей.
- Аналіз результатів податкових перевірок, де вивчається кількість виявлених порушень, обсяги донарахованих податків і штрафів. На основі цих даних можна робити приблизні висновки про масштаби прихованих операцій.
- Метод делікатних питань (randomized response technique), що дозволяє отримати правдиву інформацію про незаконну діяльність за умов гарантії конфіденційності.

Основна перевага прямих методів — отримання інформації безпосередньо з джерела. Водночас їх основними недоліками є ризик упередженості відповідей, низька достовірність за умов недовіри до опитувачів, обмеженість охоплення, а також висока вартість проведення польових досліджень.

На відміну від них, непрямі методи базуються на статистичному аналізі офіційних макроекономічних показників та виявленні аномалій або розривів між різними агрегованими величинами. Серед найбільш вживаних [20]:

- Метод розриву доходів і витрат — полягає у порівнянні сукупних витрат населення (або рівня споживання) з офіційно задекларованими доходами. Якщо витрати перевищують доходи, різницю можна інтерпретувати як частину тіньової економіки.
- Метод монетарного дисбалансу — аналізує зміну обсягів готівки в обігу щодо ВВП. Незвично високий рівень готівкових операцій може свідчити про приховану активність, що не потрапляє в систему безготівкових розрахунків і не враховується в офіційній статистиці.

- Метод "робочої сили" — базується на порівнянні офіційного рівня зайнятості з реальним рівнем економічної активності. Розрив може свідчити про тіньову зайнятість.
- Методи економетричного моделювання — наприклад, модель множинних індикаторів та множинних причин (MIMIC model), яка одночасно враховує латентні змінні (причини тінізації та її прояви) і дозволяє оцінити приховані обсяги діяльності.

Непрямі методи дозволяють охопити значні обсяги інформації й виявити приховані закономірності на основі доступних статистичних даних. Їх недоліками є умовність припущень, залежність від якості вихідних даних та необхідність глибоких аналітичних навичок.

Таким чином, як прямі, так і непрямі методи є необхідними для комплексного оцінювання рівня тіньової економіки. Вони можуть взаємно доповнювати одне одного, забезпечуючи ширше й точніше розуміння масштабу проблеми та її динаміки в часі. У практиці формування податкової політики доцільним є використання гібридного підходу, що поєднує емпіричні дослідження з аналізом статистичних дисбалансів [4].

У сучасних умовах зростаючої цифровізації та посилення податкового контролю ключовим завданням фіскальної політики стає впровадження інструментів, здатних оперативно і точно виявляти приховані доходи суб’єктів господарювання та фізичних осіб. Розвиток інформаційних технологій відкриває нові можливості для формування прозорої податкової системи, заснованої на автоматизованому зборі, обробці та аналітиці великих масивів даних.

Один із провідних інструментів у цій сфері — електронне адміністрування податків, яке передбачає централізований облік усіх операцій платників, звітності, накладних та податкових накладних. В Україні прикладом такого підходу є Єдина база податкових накладних і система електронного ПДВ (СЕА ПДВ), які дозволяють відстежувати податкові зобов’язання у

режимі реального часу, виявляти "фіктивні" ланцюги постачання та автоматично блокувати підозрілі операції.

Значну роль відіграє також інтеграція податкової інформації з іншими державними реєстрами, зокрема Реєстром фізичних осіб, Державним реєстром прав на нерухоме майно, базами даних банківських операцій. Такий міжвідомчий обмін даними дає змогу [11]:

- порівнювати задекларовані доходи з фактичними витратами громадян;
- виявляти придбання нерухомості, автомобілів або іншого цінного майна за відсутності легальних джерел доходів;
- контролювати розрахунки у сфері послуг, що традиційно мають високий рівень тінізації.

Окремим напрямом є застосування ризикоорієнтованих підходів до податкових перевірок, що базуються на автоматичному аналізі поведінкових та фінансових патернів платників податків. У таких системах використовуються індикатори ризику — наприклад, частота подання уточнюючих звітів, розрив між доходами і витратами, надто високий рівень ПДВ до відшкодування, регулярна робота з фірмами-«одноденками». На основі таких показників формується інтегрована оцінка ризику, яка є підставою для проведення перевірки.

У світовій практиці активно використовуються також інструменти Big Data та штучного інтелекту для моніторингу та аналізу податкових операцій. Наприклад, у Великобританії діє система *Connect*, яка зіставляє сотні джерел інформації про платника (банківські виписки, соціальні мережі, обсяги споживання), а в Італії запроваджено *Redditometro* — систему автоматичного порівняння витрат і доходів громадян.

Ще один перспективний інструмент — електронні фіскальні чеки та касові апарати, які забезпечують реєстрацію кожної господарської операції у режимі онлайн. В Україні запроваджено програмні РРО (реєстратори розрахункових операцій), що значно спростили контроль за роздрібним товарообігом.

Таким чином, сучасні інструменти виявлення прихованих доходів ґрунтуються на комплексному підході: автоматизації, міжвідомчій кооперації, аналітиці великих даних і ризик-менеджменті. Їх ефективне впровадження вимагає не лише технологічного оснащення податкової служби, а й удосконалення законодавчої бази, захисту персональних даних та формування довіри з боку платників податків.

Рівень тінізації економіки справляє безпосередній і багатогранний вплив на ефективність функціонування податкової системи, підриваючи її фіскальну, регулюючу та соціальну функції. Чим більша частка економічної активності перебуває поза офіційним обліком, тим складніше забезпечити належне наповнення бюджету, зберегти справедливість оподаткування та гарантувати стабільність державних фінансів.

Першочергово тіньова економіка знижує рівень податкових надходжень до бюджету, оскільки підприємства та фізичні особи, що працюють поза правовим полем, уникають сплати податків або декларують лише незначну частину реальних доходів. Це призводить до фіскального дефіциту, який у свою чергу змушує державу шукати компенсаторні механізми: підвищення ставок податків для легального сектору, збільшення зовнішніх запозичень або скорочення видатків. Таким чином, легальні платники несуть подвійний тягар — не лише виконують свої податкові зобов’язання, а й частково компенсують недоотримані надходження від "тіньовиків".

Крім того, високий рівень тінізації спотворює конкуренцію, створюючи нерівні умови ведення бізнесу. Суб’єкти, які ухиляються від оподаткування, отримують цінову перевагу на ринку, що змушує легальних підприємців або знижувати маржу до мінімуму, або теж частково переходити в тінь. Це формує ефект "зараження", коли навіть добросовісні платники втрачають мотивацію дотримуватися норм податкового законодавства.

Тінізація економіки також ускладнює планування і прогнозування бюджетних доходів, оскільки значна частина економічної активності не враховується в офіційній макроекономічній статистиці. Це веде до викривлення

базових бюджетних розрахунків, помилок у визначенні потреб фінансування, недофінансування соціальних програм і зниження стійкості державних фінансів у довгостроковій перспективі.

Іншим негативним наслідком є зниження ефективності податкового контролю: у тіньовому секторі частіше використовуються схеми мінімізації оподаткування, фіктивна документація, "конвертаційні центри", операції без відображення в обліку. Це ускладнює роботу контролюючих органів, змушує їх витрачати ресурси на розслідування, а не на сервісні функції, і створює ризики зловживань з боку самих податківців.

Високий рівень тіньової економіки також знижує податкову культуру населення, формуючи у громадян споживацьке або ухильницьке ставлення до виконання обов’язків перед державою. У таких умовах навіть ефективні законодавчі ініціативи не здатні дати очікуваний результат без глибоких змін у свідомості платників і підвищення довіри до державної податкової політики.

Таким чином, тінізація економіки є системною загрозою для функціонування податкової системи. Вона не лише зменшує фіскальні ресурси, а й підриває довіру до податкових інституцій, руйнує конкуренцію та обмежує потенціал економічного розвитку. Її подолання вимагає комплексного підходу: удосконалення адміністрування, прозорого законодавства, цифровізації контролю і формування культури сумлінного платника.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ВПЛИВУ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА ПОДАТКОВІ НАДХОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

2.1. Оцінка масштабів тіньової економіки в Україні: методологічні підходи та реальні показники

Оцінювання масштабів тіньової економіки в Україні здійснюється на державному рівні з використанням офіційних методик, адаптованих до українських реалій. Основним органом, відповідальним за розрахунок рівня тіньової економіки, є Міністерство економіки України, яке щорічно публікує звіти з використанням кількох узгоджених підходів. Метою таких оцінок є виявлення обсягів прихованої економічної діяльності та надання уряду орієнтирів для формування фіскальної, регуляторної й антикорупційної політики.

На сьогодні найбільш системно в Україні застосовуються чотири методики оцінки тіньової економіки:

- Метод "витрати населення – роздрібний товарообіг";
- Монетарний метод;
- Метод електричного споживання (метод електроенергії);
- Метод фінансового результату підприємств.

Монетарний метод базується на припущенні, що зростання готівкової маси в обігу, яке не супроводжується відповідним зростанням ВВП або обсягу офіційної економічної активності, свідчить про тінізацію розрахунків. Цей метод дозволяє простежити зміну частки готівкових операцій, які часто використовуються для уникнення податкового контролю.

Метод "витрати населення – роздрібний товарообіг" дозволяє виявити тіньовий дохід населення, зіставляючи загальні витрати домогосподарств із офіційними обсягами товарообігу. Якщо витрати перевищують задекларовані доходи, це може свідчити про наявність прихованих джерел доходу.

Метод споживання електроенергії ґрунтується на статистичній кореляції між рівнем споживання електроенергії та обсягами виробництва. Якщо електроспоживання не змінюється пропорційно до офіційно зафіксованого ВВП, це може свідчити про приховане виробництво товарів чи послуг.

Метод фінансового результату підприємств аналізує різницю між валовими доходами та офіційними фінансовими результатами, визначаючи потенційно приховані доходи через "оптимізацію" витрат, штучне заниження прибутку або зловживання податковими пільгами.

Для підвищення точності оцінювання Міністерство економіки застосовує усереднений інтегральний показник рівня тіньової економіки, що базується на результатах щонайменше двох з чотирьох згаданих методик. Згідно з останніми офіційними звітами, обсяг тіньової економіки в Україні коливається в межах 29–31% від офіційного ВВП, хоча в окремі періоди цей показник досягав 40% і більше (особливо в умовах криз чи війни).

Незважаючи на існування офіційної методології, фахівці часто підкреслюють її обмеженість — зокрема, через складність у врахуванні неформальної зайнятості, низьку якість статистичних даних та значну частку тіньових готівкових операцій, які не відображаються в офіційному обігу.

Таким чином, офіційні методики, хоч і не позбавлені обмежень, відіграють важливу роль у моніторингу стану тіньової економіки в Україні та забезпечують базу для формування відповідної державної політики. Водночас ефективність їх застосування значною мірою залежить від якості первинних даних, міжвідомчої координації та здатності враховувати сучасні економічні реалії.

Перейдемо до аналізу тіньової економіки України (рис. 2.1). Аналіз рисунка 2.1 свідчить про наявність стійко високого рівня тіньової економіки в Україні протягом 2013–2023 років, який коливався в межах 28–36% від обсягу офіційного ВВП. Найвищі значення зафіксовано у 2014–2015 роках (36% і 35% відповідно), що співпало з глибокою економічною кризою, спричиненою військовими діями на сході України та анексією Криму. У наступні роки рівень

тіньової економіки поступово знижувався, досягнувши мінімального показника 28% у 2019 році, що свідчить про часткову стабілізацію фіскальної політики та розвиток цифрових інструментів адміністрування.

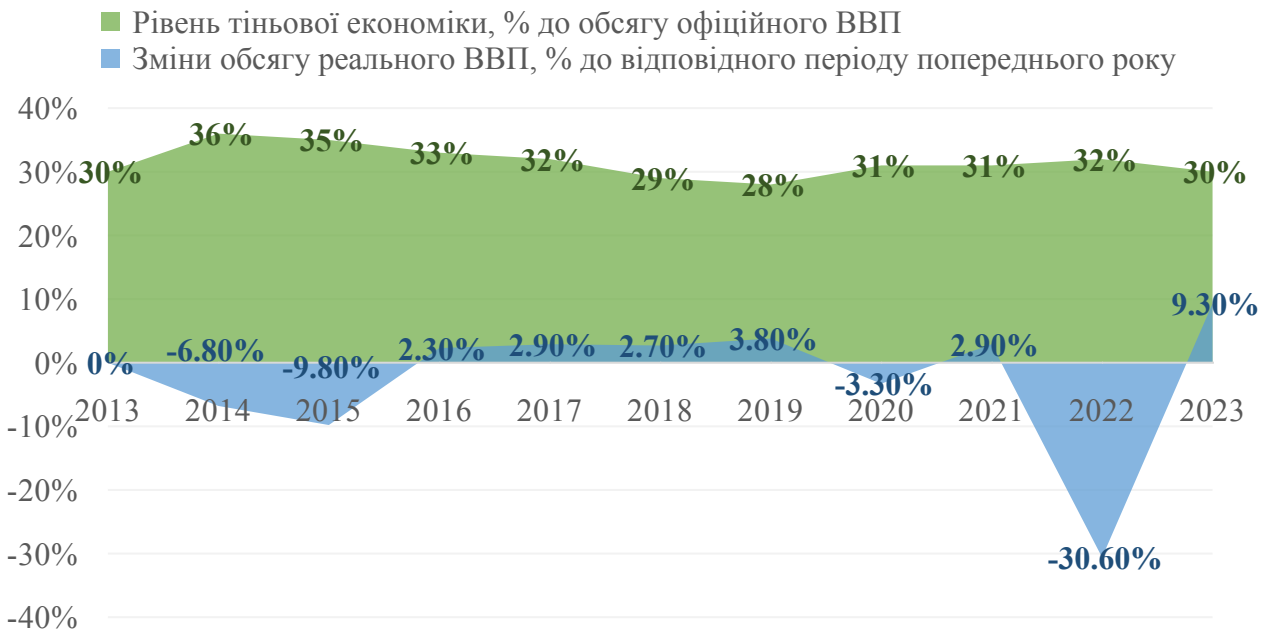

Рисунок 2.1 - Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні і темпи приросту/зниження рівня реального ВВП

Джерело: складено автором на основі [8]

Однак із 2020 року спостерігається поновлення зростання тінізації економіки, що пов’язано спочатку з пандемією COVID-19, а згодом — із повномасштабним вторгненням РФ у 2022 році. Зокрема, в умовах різкого падіння реального ВВП на 30,6% у 2022 році, рівень тіньової економіки зріс до 32%, підтверджуючи тісний зв’язок між економічною нестабільністю та активізацією неформальної діяльності. У 2023 році зафіксоване певне економічне відновлення (зростання ВВП на 9,3%) супроводжувалося зниженням рівня тінізації до 30%, що свідчить про чутливість тіньового сектору до динаміки економічного циклу.

Отже, аналіз графіка підтверджує, що високий рівень тіньової економіки в Україні є хронічним явищем, яке загострюється у періоди криз. Водночас позитивна динаміка ВВП, поєднана з активною цифровізацією податкового

адміністрування, дає змогу поступово знижувати частку тіньових операцій у ВВП, за умови політичної стабільності, довіри до фіскальної системи та підтримки бізнесу в легалізації діяльності.

У контексті дослідження впливу тіньової економіки на податкові надходження в Україні особливу увагу привертає динаміка тіньового ліквідного капіталу (ТЛК) як одного з ключових індикаторів прихованої економічної активності. ТЛК характеризує обсяг грошових ресурсів, що обертаються поза межами офіційного обліку, і тим самим прямо впливає на наповнення бюджету, оминаючи оподаткування. Аналіз його еволюції дозволяє оцінити глибину процесів тінізації та їхній зв’язок із макроекономічними умовами, кризами та політичними трансформаціями в країні (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Динаміка тіньового ліквідного капіталу та його елементів в Україні у 2008-2023 рр., млрд. дол. США

Рік	Тіньовий ліквідний капітал (ТЛК)			У т.ч.	
	Сума	Частка, % ВВП	Грошовий агрегат М3, %	первинний ТЛК	вторинний ТЛК
2008	69,2	38,2	103,3	18,1	51,1
2009	78,1	66,7	128,0	17,3	60,8
2010	87,4	64,3	116,4	20,7	66,7
2011	94,4	57,9	110,0	16,1	78,3
2012	98,1	55,8	101,4	11,3	86,8
2013	96,2	52,5	84,6	7,3	88,9
2014	109,2	81,9	180,0	20,1	89,1
2015	106,8	117,5	257,9	17,6	89,2
2016	105,3	112,8	259,6	18,5	86,8
2017	108,2	96,5	251,2	20,8	87,4
2018	116,3	88,9	252,1	26,3	90,0
2019	117,8	76,5	194,0	24,9	92,9
2020	124,7	79,7	190,6	26,8	97,9
2021	129,5	64,8	170,5	25,9	103,6

Продовження таблиці 2.1

Рік	Тіньовий ліквідний капітал (ТЛК)			У т.ч.	
	Сума	Частка, % ВВП	Грошовий агрегат М3, %	первинний ТЛК	вторинний ТЛК
2022	155,5	96,9	227,3	42,8	112,7
2023	167,1	93,5	206,3	43,1	124,0

Джерело: складено автором на основі [16; 21; 22; 31]

Дані таблиці 2.1 свідчать, що протягом 2008–2023 років обсяг тіньового ліквідного капіталу демонструє переважно висхідну тенденцію. Якщо у 2008 році він становив 69,2 млрд дол. США (38,2% ВВП), то вже у 2023 році – 167,1 млрд дол. США (93,5% ВВП), тобто обсяг зріс у 2,4 раза. Такий приріст є ознакою того, що значна частина грошових ресурсів продовжує акумулюватися поза межами податкової юрисдикції держави. Найвищий рівень тінізації у відносному вимірі спостерігався у 2015 році — 117,5% до ВВП, що корелює з політичною та економічною дестабілізацією після початку воєнних дій на сході України.

Важливим аспектом є співвідношення між первинним і вторинним ТЛК. Упродовж досліджуваного періоду відбувалося послідовне зростання саме вторинного ТЛК — з 51,1 млрд дол. у 2008 році до 124,0 млрд дол. у 2023 році, що вказує на нарощування обсягів капіталу, виведеного з офіційного обігу через непрямі канали, зокрема операції з фіктивними структурами, нелегальний обіг валюти та складні схеми ухилення від оподаткування. Це свідчить про структурну складність тіньового сектору, що вимагає вдосконалення систем виявлення і контролю.

Також спостерігається загальна тенденція до перевищення обсягу тіньового ліквідного капіталу над грошовим агрегатом М3, що свідчить про масштабне використання готівки та безготівкових інструментів поза банківським сектором. Такий дисбаланс знижує ефективність монетарної

політики НБУ, ускладнює прогнозування грошових потоків і підсилює макрофінансові ризики.

Таким чином, зростання тіньового ліквідного капіталу в Україні є довготривалою і стабільною тенденцією, що безпосередньо зменшує податкову базу, поглиблює бюджетний дефіцит і послаблює фінансову дисципліну. Для протидії цим процесам необхідна системна детінізація через цифровізацію платежів, посилення фінансового моніторингу та підвищення довіри бізнесу до фіскальної системи.

Нелегальне виробництво та обіг тютюнових виробів в Україні залишаються одним із найпоширеніших проявів тіньової економіки, що негативно впливає як на державні фінанси, так і на добросовісний бізнес. Через ухилення від оподаткування та порушення конкурентних правил, тіньовий ринок тютюну спричиняє значні втрати для державного бюджету. За результатами дослідження компанії Kantar, у 2024 році обсяг недоотриманих податкових надходжень внаслідок нелегального продажу тютюнових виробів оцінюється у 23 млрд грн.

Станом на липень 2024 року, відзначається певне зниження частки тіньового сегменту у порівнянні з квітнем того ж року. Зокрема, частка продукції з маркуванням Duty Free зменшилася до 5,1%, у той час як у квітні вона становила 5,7%. Також скоротилася частка контрафактної продукції — з 10,1% до 8,1%, а обсяг контрабандної продукції — з 2,2% до 1,4%. Ці зміни свідчать про часткове посилення контролю за обігом тютюнових товарів і певні успіхи у боротьбі з тіньовими схемами [27].

Утім, навіть із цими зрушеннями сукупна частка нелегального ринку залишається суттєвою та створює значне навантаження на бюджет і бізнес-середовище. Високий рівень тіньового обігу тютюнових виробів ускладнює реалізацію державної фіскальної політики, підриває монетарну стабільність і знижує ефективність системи акцизного регулювання. Для подолання цієї проблеми потрібне не лише посилення митного та податкового контролю, але й впровадження електронної системи відстеження обігу тютюнових виробів

(track & trace), удосконалення механізмів співпраці між ДПС, Держмитслужбою та правоохоронними органами.

Водночас важливим залишається підвищення податкової культури споживачів і формування усвідомленого ставлення до наслідків придбання нелегальної продукції. Ефективна протидія тіньовому ринку тютюну має базуватись на поєднанні жорстких контрольних заходів, стимулювання бізнесу до легальної діяльності та інформаційних кампаній для населення.

У продовження аналізу динаміки тіньової економіки в Україні доцільно звернути увагу на зіставлення офіційних і міжнародних оцінок її обсягів упродовж 2014–2022 років. Такий порівняльний аналіз дозволяє оцінити ступінь прозорості національної статистики, виявити систематичні розбіжності в підходах до вимірювання тінізації та уточнити реальний масштаб недоотриманих доходів у бюджет. Таблиця демонструє суттєві відмінності між даними державної статистики й оцінками міжнародних організацій, що вказує на наявність методологічного дисбалансу та потенційного заниження рівня тіньової активності в офіційних звітах.

Таблиця 2.2 – Динаміка рівня тінізації в Україні у 2014-2022 рр.

Період	Державна статистика		Міжнародна статистика		Різниця	
	Тіньова економіка, % ВВП	Обсяг тіньової економіки, млн. дол.	Тіньова економіка, % ВВП	Обсяг тіньової економіки, млн. дол.	%	млн. дол.
2014	43,0	37246,38	37,8	32742,16	5,2	4504,21
2015	40,0	23838,17	44,8	26698,75	-4,8	-2860,58
2016	35,0	26372,24	36,0	27125,73	-1,0	-753,49
2017	32,0	27810,51	33,0	28679,59	-1,0	-869,08
2018	30,0	33418,45	30,0	33418,45	0,0	0
2019	27,0	41893,06	27,0	41893,06	0,0	0
2020	30,0	40694,02	40,0	54258,70	-10,0	-13564,7

Продовження таблиці 2.2

Період	Державна статистика		Міжнародна статистика		Різниця	
	Тіньова економіка, % ВВП	Обсяг тіньової економіки, млн. дол.	Тіньова економіка, % ВВП	Обсяг тіньової економіки, млн. дол.	%	млн. дол.
2021	31,0	49768,60	43,0	69033,86	-12,0	-19265,3
2022	37,1	35804,22	44,2	42610,34	-7,1	-6806,12

Джерело: складено автором на основі [30]

Аналізуючи дані, можна побачити, що в окремі роки (зокрема, 2020–2022) різниця між офіційними та міжнародними оцінками перевищує 10% ВВП, що у грошовому вираженні означає втрати у десятки мільярдів доларів. Наприклад, у 2021 році міжнародна оцінка обсягу тіньової економіки склала 69,0 млрд дол., що на 19,3 млрд дол. більше, ніж заявлено у національній статистиці. Такий розрив свідчить або про недосконаліть внутрішніх методик, або про свідоме заниження показників, що створює викривлену картину економічної реальності та перешкоджає об’єктивному плануванню податкової політики.

У період 2018–2019 років показники державної та міжнародної статистики збігалися, що може бути результатом стабілізації економіки та покращення якості обліку. Проте вже у 2020–2022 роках відбувається різкий розрив у цифрах, зокрема на тлі пандемії COVID-19 і повномасштабної війни, що вказує на підвищення тіньової активності, яку державна статистика могла частково не охопити. Це створює ризики недооцінки фіскального потенціалу, втрат бюджету і обмежує ефективність антикризових заходів.

Отже, результати таблиці підтверджують необхідність перегляду та гармонізації методик оцінювання тіньової економіки в Україні, а також активного залучення міжнародного досвіду для формування більш повної та достовірної аналітичної бази. Без точного розуміння масштабів тінізації

неможливо ефективно протидіяти їй, а також реалізовувати податкову політику, яка відповідала б реальній економічній ситуації.

У 2023–2024 роках, попри поступову адаптацію економіки до умов війни, стабільно високий рівень тінізації зберігається. Брак фіскального ресурсу, труднощі з поверненням перевірок, а також стрімке зростання готівкової економіки у прифронтових регіонах підтримують обсяги прихованої економічної активності на рівні не нижче 30–32%. Водночас, у центральних і західних регіонах відзначається активніше впровадження безготівкових розрахунків та цифрових сервісів, що стримує загальний рівень тіньової економіки на національному рівні.

Таким чином, упродовж 2019–2024 років тіньова економіка України демонструє циклічні коливання, прямо залежні від економічних криз і надзвичайних ситуацій. Попри спроби держави здійснити цифрову трансформацію податкового адміністрування, тіньовий сектор залишається значним за масштабом, що потребує комплексних інституційних змін та стимулів для добровільної легалізації господарської діяльності.

2.2. Вплив тіньової економіки на доходи бюджету та податкову систему, включаючи обсяги податкових донарахувань та кількість перевірок

Податкові надходження є основою формування доходної частини державного бюджету, а їх динаміка безпосередньо відображає як загальний стан економіки, так і рівень її тінізації. У період 2019–2024 років в Україні спостерігалися суттєві коливання податкових надходжень, зумовлені низкою факторів: змінами в законодавстві, кризовими явищами, пандемією COVID-19, повномасштабною війною, а також масштабами прихованої економічної активності.

Згідно з даними Державної податкової служби України, у 2019 році податкові надходження до загального фонду бюджету становили близько 899

млрд грн, що відповідало зростанню ВВП та відносній стабільності економіки. Проте вже у 2020 році, на тлі пандемії, обсяг надходжень скоротився в окремих податкових групах (особливо з єдиного податку та ПДФО), що частково компенсувалося завдяки адмініструванню ПДВ. Загальне падіння доходів становило близько 4% у реальному вираженні, при цьому частка тіньової економіки зросла.

У 2021 році зафіксовано певне відновлення бюджетних надходжень до рівня понад 1 трлн грн, зокрема за рахунок зростання цін на сировину, стабілізації споживчого попиту та покращення збору ПДВ. Водночас, за оцінками експертів CASE Ukraine, держава щорічно недоотримує 250–300 млрд грн податкових надходжень через існування тіньового сектору, що становить орієнтовно 20–25% потенційних фіскальних ресурсів.

З початком повномасштабного вторгнення у 2022 році податкова система зазнала сильного удару. Після зменшення або тимчасового скасування низки податків (зокрема ПДВ і акцизів на пальне, переходу підприємств на 2% єдиний податок), податкові надходження знизилися, але згодом було запроваджено антикризові заходи для стабілізації бюджету. У другій половині 2022 року обсяг надходжень зростав завдяки відновленню фіскального контролю, підтримці МВФ і активному адмініструванню ПДВ. У 2023–2024 роках доходи від податків перевищили 1,2 трлн грн, але при цьому рівень податкового недоотримання залишився значним.

Найбільш вразливими з точки зору тінізації залишаються податок на прибуток підприємств, ПДВ, акцизи та ПДФО, особливо в частині заробітних плат «у конвертах». За оцінками експертів, близько 30% ПДВ та 40% ЄСВ потенційно втрачається через приховану діяльність, недобросовісне декларування та використання фіктивних суб’єктів господарювання.

Аналізуючи механізми впливу тіньової економіки на податкові надходження, доцільно зосередити увагу на структурі найбільш поширених тіньових схем, які формують левову частку недоотриманих доходів державного бюджету. Рисунок 2.2 ілюструє як річні обсяги обігу в межах цих схем, так і

прямі втрати бюджету, які вони спричиняють. Це дозволяє не лише кількісно оцінити масштаб тінізації в окремих сегментах, а й визначити пріоритетні напрями для фіскального контролю.

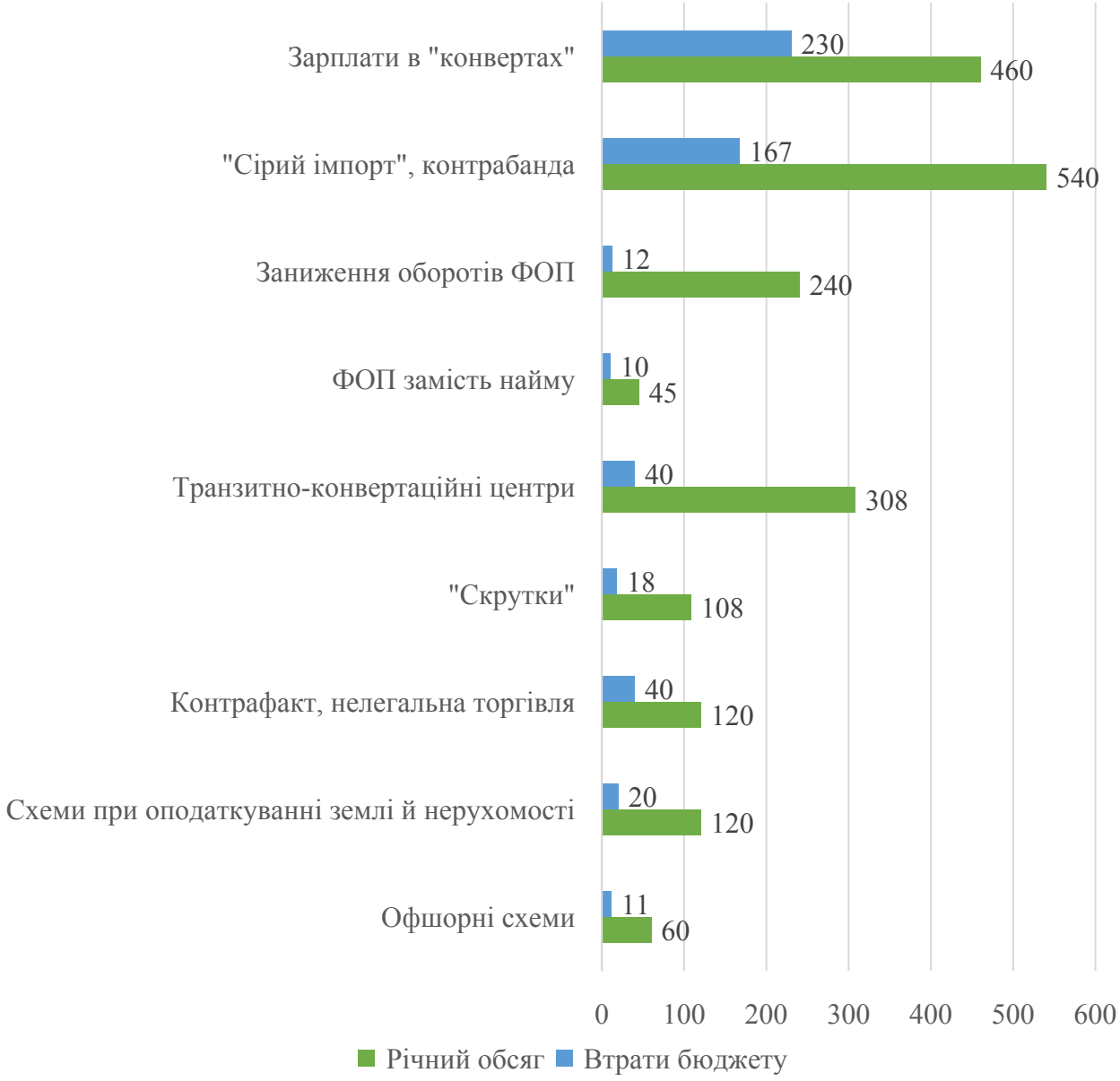

Рисунок 2.2. – Річні обсяги і вплив на Державний бюджет України найбільших схем тіньової економіки, млрд. грн.

Джерело: складено автором на основі [6]

Найбільші втрати бюджету спричиняють зарплати в "конвертах" та "сірий імпорт"/контрабанда — відповідно 230 млрд грн і 167 млрд грн щорічно. Саме ці два напрямки разом формують понад 60% усіх втрат бюджету, оскільки

поєднують масовість, системність і складність виявлення. При цьому річний обсяг операцій у тіньовому обігу у сфері "сірого" імпорту сягає 540 млрд грн, а в секторі неофіційної оплати праці — 460 млрд грн, що свідчить про масштабне ухилення від ЄСВ, ПДФО та митних платежів.

Також суттєвою проблемою є транзитно-конвертаційні центри (308 млрд грн обігу, 40 млрд грн втрат), заниження обігу ФОПів (240 млрд грн обігу, 12 млрд грн втрат) та нелегальна торгівля (120 млрд грн обігу, 40 млрд грн втрат). Ці схеми вказують на високий рівень структурної тінізації, що охоплює як сектор малого бізнесу, так і організовані схеми на рівні великих підприємств. Водночас менш масштабні, але також значущі схеми пов’язані з офшоризацією, фіктивним використанням ФОПів замість найму працівників, а також маніпуляціями з оподаткуванням нерухомості та землі.

Загалом, представлені дані підкреслюють, що тіньова економіка в Україні має складну, багаторівневу структуру з чітко окресленими фінансовими потоками. Боротися з нею лише через адміністративні заходи недостатньо — необхідна системна стратегія, яка включає цифровізацію обліку, стимулювання легальної діяльності, спрощення податкового навантаження для малого бізнесу та боротьбу з корупцією у контролюючих органах. Найбільший ефект може бути досягнутий у випадку концентрації державних зусиль саме на наймасовіших та найбільш шкідливих схемах.

У зв’язку з дією воєнного стану, Міністерство економіки України з 2022 року припинило публікацію даних щодо інтегрального показника рівня тіньової економіки. У цих умовах особливої ваги набуває аналіз динаміки попередніх років, що дозволяє оцінити масштаби недоотриманих доходів бюджету через тіньовий сектор, а також оцінити ефективність державної податкової політики до початку повномасштабної війни. Представлені в таблиці 2.3. дані за 2015–2021 роки демонструють комплексну картину втрат бюджету, зумовлених як тінізацією економіки, так і податковим боргом і податковими пільгами.

Таблиця 2.3. – Втрати податкових надходжень від тіньової економіки та податкового боргу за 2015–2021 роки

Показники	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Зміни 2021 до 2015 (+/-)
Валовий внутрішній продукт (ВВП), млрд. грн.	1979,5	2383,2	2982,9	3558,7	3974,6	4194,1	5459,6	3480,1
Інтегральний показник рівня тіньової економіки, визначений Міністерством економіки України, %	35,0	33,0	32,0	29,0	28,0	30,0	32,0	-3,0
Потенційний рівень ВВП, млрд. грн.	2672,3	3169,7	3937,4	4590,7	5087,5	5452,3	7206,7	4534,3
Податкові надходження до Зведеного бюджету та їх частка у ВВП, млрд. грн.	508,0	654,0	828,0	986,0	1070,0	1137,0	1454,0	946,0
Потенційні податкові надходження, млрд. грн.	685,8	869,8	1093,0	1271,9	1369,6	1478,1	1919,3	1233,5
Податкові втрати від тіньової економіки, млрд. грн.	177,8	215,8	265,0	285,9	299,6	341,1	465,3	287,5
Питома вага, %	64,3	69,6	70,4	69,1	65,4	69,8	74,8	10,5
Податкові втрати від наданих податкових пільг, млрд. грн.	51,6	24,8	19,9	26,6	33,5	42,4	51,1	-0,5
Питома вага, %	18,7	8,0	5,3	6,4	7,3	8,7	8,2	-10,5

Продовження таблиці 2.3

Показники	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Зміни 2021 до 2015 (+/-)
Загальна сума податкового боргу, млрд. грн.	47,0	69,6	91,4	101,5	124,7	104,9	105,7	58,7
Питома вага, %	17,0	22,4	24,3	24,5	27,2	21,5	17,0	0,0
Обсяг податкових втрат, млрд. грн.	276,4	310,3	376,3	414,0	457,8	488,4	622,1	345,7

Джерело: складено автором на основі [9; 10; 17]

Впродовж аналізованого періоду рівень тіньової економіки коливався в межах 28–35% від обсягу офіційного ВВП, а сума щорічних податкових втрат через її існування зросла з 177,8 млрд грн у 2015 році до 465,3 млрд грн у 2021 році. Це свідчить про тенденцію до розширення масштабів тінізації, навіть за умов зростання обсягів ВВП і податкових надходжень. При цьому питома вага втрат у структурі потенційних надходжень також зросла – з 64,3% до 74,8%, що вказує на неефективність або недостатню адаптивність податкового адміністрування в умовах динамічної економіки.

Водночас на тлі загального зростання обсягів втрат від тіньової економіки, податкові пільги становили відносно незначну частку — не більше 8,2% у 2021 році, порівняно з 18,7% у 2015 році. Це дозволяє стверджувати, що саме тіньова економіка, а не податкова політика пільг, є головним фактором звуження доходної бази державного бюджету. Додатково слід відзначити зростання податкового боргу, який на кінець 2021 року досяг 105,7 млрд грн, що свідчить про наявність системних проблем зі стягненням нарахованих зобов’язань.

Загалом, сукупний обсяг втрат від тінізації, пільг та боргу в 2021 році сягнув 622,1 млрд грн, що становить суттєвий резерв для збільшення бюджетних надходжень. Це підтверджує необхідність глибокої модернізації податкового адміністрування, цифровізації процесів контролю, а також впровадження системних заходів щодо запобігання ухиленню від оподаткування, особливо в умовах післявоєнного відновлення.

Одним із ключових інструментів виявлення тіньової діяльності та забезпечення наповнення бюджету є система податкового контролю, яка в Україні реалізується переважно через проведення перевірок платників податків, донарахування податкових зобов'язань та застосування штрафних санкцій. Динаміка цих показників свідчить як про активність Державної податкової служби (ДПС), так і про загальний рівень недобросовісності серед суб'єктів господарювання.

У допандемійний період (2019 рік) ДПС України провела близько 6,3 тис. планових перевірок, за результатами яких було донараховано понад 35 млрд грн податкових зобов'язань. Найбільшою мірою донарахування стосувалися податку на прибуток, ПДВ і ЄСВ, що є традиційно найбільш вразливими до ухилення видами податків. Також було зафіксовано понад 4 млрд грн штрафів, накладених за порушення податкового законодавства.

У 2020 році, через запровадження мораторію на проведення більшості перевірок у зв'язку з карантинними обмеженнями, кількість контрольних заходів суттєво зменшилася — менше ніж 3 тис. перевірок, а обсяг донарахованих податкових зобов'язань знизився до близько 18 млрд грн. Така ситуація сприяла активізації тіньової економіки, зниженню податкової дисципліни та зростанню ризикованих операцій.

З 2021 року перевірочна робота почала відновлюватися. Було проведено понад 4,5 тис. перевірок, за результатами яких донараховано понад 40 млрд грн. Це стало результатом більш ефективного використання ризикоорієнтованих підходів та запровадження автоматизованого аналізу операцій у системах СЕА ПДВ, електронного кабінету платника та інших електронних сервісів.

У 2022 році, після початку повномасштабної війни, перевірки знову були тимчасово обмежені — зокрема, у першому півріччі проводилися лише в окремих виняткових випадках. Проте вже з другої половини року кількість перевірок поступово зростала. За підсумками року було здійснено понад 3,2 тис. перевірок, із донарахуванням понад 25 млрд грн, з яких частина стосувалася донарахувань по фіктивних операціях, "податкових ямах" та схемах із використанням компаній-одноденок.

У 2023 році, за попередніми даними, податкові органи активізували контрольну роботу. Було проведено понад 5 тис. перевірок, сума донарахувань сягнула понад 45 млрд грн, а штрафні санкції за результатами перевірок склали близько 6,8 млрд грн. Це свідчить про часткове відновлення довоєнного рівня фіскального контролю, з одночасним акцентом на боротьбу з тіньовими схемами та заниженням бази оподаткування.

Узагальнюючи, податкова практика в Україні демонструє циклічність, прямо пов’язану зі станом економіки, законодавчими обмеженнями та кризовими подіями. Хоча статистика перевірок і донарахувань свідчить про значні втрати бюджету через тіньову економіку, ці заходи мають скоріше репресивний характер. Тому сучасна податкова політика має орієнтуватися не лише на покарання, а й на запобігання порушенням, розвиток електронного моніторингу та стимулювання добровільної податкової дисципліни.

Показово, що в галузях з найвищим рівнем тінізації — будівництві, агросекторі, роздрібній торгівлі — реальний обсяг виробництва та доходів суттєво перевищує задекларований, що створює ілюзію низької рентабельності та відповідно низьких податкових зобов’язань. Це викривлює структуру бюджетних надходжень і посилює фіскальний тиск на добросовісних платників.

Окрім прямих втрат, необлікована економічна активність спричиняє й опосередковані бюджетні збитки, зокрема:

- зменшення надходжень до місцевих бюджетів;
- зниження фінансування соціальних програм;

- ослаблення системи соціального страхування;
- потребу в додаткових зовнішніх запозиченнях для покриття дефіциту.

Особливо критичним є вплив тіньового сектору в умовах війни, коли зростає потреба в стабільному фінансуванні оборонних та гуманітарних потреб, а фіскальний тиск обмежений можливостями бізнесу. У 2022–2024 роках, за оцінками експертів, частка втрат бюджету через тінізацію зросла до 30–32% потенційних доходів, що у грошовому еквіваленті може перевищувати 400 млрд грн щорічно.

Таким чином, тіньова економіка не лише знижує реальні надходження до бюджету, а й створює хибну картину економічного розвитку, унеможливлюючи повноцінне бюджетне планування та реалізацію соціальних зобов'язань. Мінімізація цих втрат є одним із ключових завдань податкової політики, що потребує поєднання фіскальних, адміністративних та інституційних інструментів впливу.

2.3. Досвід зарубіжних країн у боротьбі з тіньовою економікою та можливості його адаптації в Україні

Боротьба з тіньовою економікою є пріоритетним напрямом податкової політики в більшості країн світу, які, залежно від рівня розвитку та структури національної економіки, застосовують різноманітні механізми – від суворого контролю до створення стимулів для добровільної легалізації доходів. Досвід країн ЄС, США та Грузії вважається одним із найпоказовіших у цьому контексті та може бути частково адаптований до українських реалій (табл. 2.4).

У країнах Європейського Союзу, особливо в Скандинавії (Швеція, Данія, Фінляндія), ефективність податкових систем забезпечується через:

- високий рівень довіри до держави;
- прозорі механізми розподілу податкових коштів;
- електронну інтеграцію даних між податковими, банківськими, соціальними службами та органами реєстрації.

Таблиця 2.4 – Порівняльний досвід зарубіжних країн у протидії тіньовій економіці

Країна	Ключові заходи боротьби з тіньовою економікою	Результати впровадження	Можливість адаптації в Україні
Швеція	Податкова прозорість, доступ до декларацій громадян, електронні касові апарати, соціальна довіра	Рівень тіньової економіки <10%; високий рівень добровільної сплати податків	Часткова (з урахуванням низького рівня довіри в Україні)
США	Жорсткий контроль через IRS, добровільне розкриття, FATCA, моніторинг доходів у цифровому середовищі	Високий рівень податкового комплаєнсу, контроль за офшорами	Актуально для боротьби з офшоризацією та криптоактивами
Німеччина	Обов'язковість електронної звітності, контроль за ринками готівки, стимулювання безготівкових розрахунків	Значне зниження рівня готівкових операцій, зростання фіскальної дисципліни	Повна адаптація можлива в рамках цифровізації систем
Грузія	Спрощення податків, скасування податкової міліції, автоматизація процедур, "одне вікно"	Зменшення тіньової економіки майже вдвічі за 5 років	Висока – модель близька до українських реалій
Польща	Впровадження SAF-T, електронний аудит, реєстрація кожної транзакції, фіскалізація ПДВ	Підвищення надходжень ПДВ, зменшення фіктивних операцій	Доцільно для боротьби зі "скрутками" та ухиленням ФОП
Португалія	Лотереї з фіскальними чеками, повернення податків споживачам,	Зростання кількості зареєстрованих чеків і легалізованих	Можлива адаптація для стимулювання населення

	мотивація декларування	транзакцій	

Джерело: складено автором на основі [7]

Як видно з таблиці, успішний міжнародний досвід у боротьбі з тіньовою економікою поєднує цифрові технології, мотиваційні інструменти та спрощене адміністрування. Для України найбільш доцільною є адаптація досвіду Грузії, Польщі та Португалії, з урахуванням інституційних можливостей та потреб малого і середнього бізнесу.

Наприклад, у Швеції діє принцип «податкової відкритості»: кожен громадянин має доступ до податкових декларацій інших осіб, що формує суспільну відповідальність і контролює ухилення. Також активно використовуються електронні касові апарати, обов’язкове декларування доходів із будь-яких джерел, та ризикоорієнтовані моделі перевірок, що мінімізують втручання в роботу добросовісного бізнесу.

У США акцент зроблено на суворій відповідальності за податкові правопорушення, поєднаній із потужною аналітичною базою. Податкова служба (IRS) має доступ до банківських транзакцій, біржових операцій, і навіть моніторить соціальні мережі на предмет демонстрації недекларованого майна. Значна увага приділяється інформуванню громадян про податкові зобов’язання, а також угодам із добровільного розкриття інформації (voluntary disclosure agreements), які дозволяють зменшити штрафи в разі самостійного виправлення порушень. США також лідирують у боротьбі з офшорами через запровадження глобальних ініціатив на кшталт FATCA (Foreign Account Tax Compliance Act), що зобов’язує банки у всьому світі розкривати інформацію про рахунки американських резидентів.

Грузія є яскравим прикладом трансформаційної країни, яка змогла за короткий час істотно знизити рівень тінізації. Реформи, започатковані з 2005 року, базувалися на [25]:

- спрощенні податкової системи (зменшення кількості податків, зниження ставок);
- ліквідації податкової міліції та корупційних схем;

• створенні ефективної системи електронного адміністрування, що забезпечила прозорість процедур і швидкий зворотний зв’язок з платниками;

• максимальній автоматизації — реєстрація, звітність, оплата податків стали доступними онлайн із мінімальним контактом з посадовими особами.

У результаті таких змін рівень довіри бізнесу до фіскальних органів значно зріс, а частка тіньової економіки в структурі ВВП зменшилась майже вдвічі.

Таким чином, успішна боротьба з тіньовою економікою базується на поєднанні контролю та довіри, прозорих цифрових інструментах, спрощенні процедур і мотивуванні платників до легальної діяльності. Україна може скористатися цим досвідом, адаптувавши окремі елементи до національних особливостей, зокрема в частині цифровізації, розширення доступу до даних та підвищення податкової культури.

Інструменти фіскального контролю відіграють ключову роль у виявленні, попередженні та мінімізації тіньової економіки. Вони формують основу для ефективного податкового адміністрування, забезпечують прозорість фінансових операцій і підвищують рівень податкової дисципліни. У сучасній практиці інструменти фіскального контролю поділяються на організаційно-правові, інформаційно-аналітичні та технологічні, і в кожному сегменті відбувається активна еволюція засобів впливу на платників.

Один із базових інструментів — податкові перевірки, які бувають плановими, позаплановими, камеральними та фактичними. У країнах ЄС та США застосовується ризикоорієнтований підхід, коли об'єкти перевірки визначаються на основі аналізу ймовірності порушень (risk-based audit). Це дозволяє зосередити ресурси податкових органів на найбільш проблемних суб’єктах, мінімізуючи адміністративний тиск на добросовісний бізнес.

Суттєве значення мають електронні інструменти контролю — електронна звітність, реєстрація податкових накладних, електронні РРО. В Україні вже функціонує Єдина база податкових накладних та система електронного адміністрування ПДВ (СЕА ПДВ), яка дозволяє блокувати фіктивні накладні та

виявляти "скрутки". Електронний кабінет платника забезпечує швидкий обмін документами між бізнесом і ДПС, що підвищує прозорість взаємодії.

Окремо варто відзначити роль аналітичних інструментів, таких як системи автоматичного порівняння доходів і витрат; модулі оцінки ризику податкових правопорушень; застосування Big Data та штучного інтелекту (AI) для виявлення нетипових транзакцій та схем ухилення.

У США, наприклад, податкова служба IRS використовує систему *Connect*, яка об'єднує понад 30 джерел даних — від банківської інформації до соціальних мереж — для формування повного профілю платника та визначення ризику порушень. Подібні рішення реалізуються і в країнах ЄС у вигляді *tax data lakes*, де збирається інформація з касових апаратів, платіжних систем, митниці, банків та інших органів [15].

Важливим сучасним інструментом є також впровадження системи електронного аудиту (e-audit), яка дозволяє перевіряти дані бухобліку підприємств автоматизовано. У багатьох країнах (наприклад, Польща, Чехія, Литва) платники податків зобов'язані надавати стандартизовані аудиторські файли (SAF-T), які миттєво аналізуються фіскальними органами.

Ще один перспективний напрям — обмін податковою інформацією на міжнародному рівні, зокрема в межах стандартів CRS (Common Reporting Standard) та ініціативи BEPS (Base Erosion and Profit Shifting), що дозволяє виявляти доходи, приховані за кордоном або у трансфертних схемах.

Таким чином, ефективність фіскального контролю сьогодні залежить не стільки від кількості перевірок, скільки від рівня цифрової інтеграції, аналітичної спроможності податкових органів та довіри бізнесу до податкової системи. Країни, що досягли суттєвого скорочення тіньового сектору, робили акцент саме на інтелектуалізацію контролю, а не на його жорсткість. Україні доцільно орієнтуватися саме на такі підходи, водночас удосконалюючи правове регулювання та підвищуючи кваліфікацію персоналу фіскальних органів.

Успішна боротьба з тіньовою економікою в розвинених країнах засвідчує ефективність системного підходу, що поєднує цифрові інструменти, правову

стабільність, прозорість фіскальної політики та стимулювання добровільної податкової дисципліни. Водночас механічне копіювання моделей, що застосовуються в ЄС, США чи інших країнах, без урахування українського інституційного середовища, рівня цифрової грамотності, податкової культури та довіри до держави, може бути малоефективним або навіть контрпродуктивним.

Україна має специфічні умови, у яких адаптація міжнародного досвіду потребує врахування кількох ключових факторів:

1. Інституційна слабкість і недовіра до органів влади.

На відміну від розвинених країн, де виконання податкових зобов'язань ґрунтується на високій довірі до держави, в Україні переважає споживацьке ставлення до податків, особливо в умовах корупції та непрозорості розподілу бюджетних коштів. Тому адаптація практик, заснованих на суспільному контролі (як у Швеції) чи самодекларуванні доходів (як у США), можлива лише після підвищення прозорості державного управління та створення публічної системи зворотного зв'язку: «податок — послуга».

2. Пріоритетність цифровізації над репресивними методами.

Міжнародна практика свідчить, що цифрові інструменти — електронні РРО, системи аналізу ризиків, податкові дашборди — дозволяють знижувати тінізацію без збільшення кількості перевірок. В Україні ці елементи уже впроваджуються, проте вимагають масштабування, автоматизації та мінімізації впливу людського чинника. Особливу увагу слід приділяти розширенню системи електронного аудиту, інтеграції баз даних між ДПС, митницею, реєстрами власності та фінансовими установами.

3. Стимулювання добровільної легалізації.

Успішний приклад Грузії доводить, що спрощення податкового адміністрування, низькі ставки для малого бізнесу та автоматизовані сервіси підвищують мотивацію до виходу з тіні. Для України доцільно активізувати державні програми добровільного декларування, зменшення штрафів за перехід

на легальну діяльність, застосування податкових канікул або пільг при переході до офіційного сектору.

4. Вибіркове застосування жорстких інструментів контролю.

Такі підходи, як виявлення невідповідностей між витратами і доходами громадян, боротьба з офшорами, контроль за транскордонними транзакціями, можуть бути ефективними лише в умовах політичної незалежності контролюючих органів і наявності судової захищеності. Україні варто поступово впроваджувати ці інструменти, починаючи з великих компаній і публічних осіб, формуючи прецеденти.

5. Навчання та інституційна реформа податкових органів.

У міжнародному досвіді важливим елементом є перехід від каральної до сервісної моделі фіскального органу. В Україні цей процес розпочато, але потребує значного посилення — зокрема, через підвищення кваліфікації персоналу, впровадження KPI, аналітичних центрів у структурі ДПС.

Отже, ефективна адаптація міжнародного досвіду до українських реалій передбачає не копіювання, а трансформацію успішних практик з урахуванням українських умов. Це можливо лише за умови політичної волі, послідовності реформ, захисту прав бізнесу та формування нової податкової культури, що ґрунтується на довірі, прозорості та партнерстві між державою й платником податків.

РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА УДОСКОНАЛЕННЯ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ

3.1. Роль банківської системи у зниженні рівня тіньової економіки через розвиток безготівкових розрахунків

Безготівкові розрахунки є одним із ключових інструментів детінізації економіки, оскільки забезпечують прозорість фінансових операцій, їх облік у банківській системі та подальший контроль з боку фіскальних органів. Розширення частки безготівкових платежів в економіці України прямо впливає на зменшення обсягів тіньових операцій, зокрема в роздрібній торгівлі, сфері послуг та зарплатному сегменті.

За даними Національного банку України, динаміка розвитку безготівкових платежів упродовж 2019–2023 років була стабільно позитивною. Якщо в 2019 році частка безготівкових розрахунків у загальному обсязі операцій з платіжними картками становила 49,8%, то вже у 2023 році вона перевищила 72%. Це свідчить про сталу трансформацію фінансових звичок населення і бізнесу в бік цифрових інструментів оплати.

Серед основних факторів зростання безготівкових розрахунків [5]:

- активне впровадження платіжних терміналів (POS) у закладах торгівлі та послуг;
- розширення мобільного банкінгу та фінансових застосунків (Monobank, Приват24, Ощад24/7 тощо);
- зростання обізнаності населення щодо безпеки безготівкових платежів;
- державна політика щодо детінізації обороту через обов’язкове використання РРО та програмних РРО;
- перехід значної частини бізнесу на онлайн-торгівлю, особливо в період пандемії COVID-19 і повномасштабної війни.

Активне впровадження платіжних терміналів (POS) у закладах торгівлі та послуг стало однією з основ для зростання безготівкових розрахунків в Україні.

Протягом останніх років спостерігається стабільне збільшення кількості точок прийому карток у містах і навіть у невеликих населених пунктах. Більшість торгово-сервісних підприємств мають зобов’язання встановлювати POS-термінали, що значно полегшує оплату для споживачів і сприяє зниженню рівня готівкових операцій. Це створює додатковий контроль за оборотом коштів і формує платіжний слід, що важливо для податкового моніторингу.

Розширення мобільного банкінгу та фінансових застосунків відіграє ключову роль у формуванні нових споживчих звичок. Застосунки на зразок Monobank, Приват24, Ощад24/7 стали не лише зручними інструментами для управління особистими фінансами, а й засобами здійснення повсякденних платежів — від комунальних до покупок онлайн. Завдяки інтуїтивно зрозумілому інтерфейсу, високій швидкості обробки операцій та інтеграції з електронними гаманцями, мобільний банкінг активно витісняє готівку з побутових розрахунків.

Зростання обізнаності населення щодо безпеки безготівкових платежів також стало важливим стимулом для розвитку цієї сфери. Якщо раніше українці побоювалися використовувати картки через ризики шахрайства, то тепер завдяки поширенню інформаційних кампаній банків та розвитку технологій (3D Secure, push-повідомлення, одноразові паролі) рівень довіри до безготівкових інструментів суттєво зріс. Це дозволяє залучати до електронної платіжної інфраструктури навіть старші покоління, які традиційно тяжіли до готівкових розрахунків.

Державна політика щодо детінізації обороту через обов’язкове використання РРО та програмних РРО стимулює бізнес активніше переходити на безготівкову форму розрахунків. Запровадження програмних РРО, які можна встановити на смартфон або планшет, суттєво здешевило виконання вимог законодавства, особливо для малого бізнесу. Крім того, фіскалізація операцій дозволяє створити прозорий ланцюг транзакцій, що унеможливлює "скручування" податкового кредиту та полегшує податковий контроль.

Перехід значної частини бізнесу на онлайн-торгівлю, особливо під час пандемії COVID-19 і воєнного стану, значно активізував використання безготівкових платежів. В умовах обмежень на фізичну присутність у магазинах та закриття багатьох торгових точок, електронна комерція стала основним каналом збуту товарів і послуг. Це автоматично супроводжувалося цифровими розрахунками, адже оплата в інтернеті, на відміну від готівкової, забезпечує миттєву обробку, зручність і фіскальну прозорість для держави.

Крім того, з 2020 року НБУ почав активно розвивати систему миттєвих платежів (СЕП), що дозволила проводити платежі між банками в режимі 24/7 з високим рівнем надійності й обліку. Зростання кількості транзакцій у цій системі також сприяє зменшенню готівкового обігу.

Окрему роль у детінізації відіграє запровадження цифрових інструментів обліку заробітної плати, таких як електронні лікарняні, Е-пенсія, Єдине вікно подачі звітності тощо. Це дозволяє зменшити частку «конвертованої» оплати праці та спростити контроль за дотриманням трудового і податкового законодавства.

Водночас залишаються виклики:

- низький рівень цифровізації у сільських регіонах;
- опір малого бізнесу впровадженню РРО через побоювання фіскального навантаження;
- недостатнє стимулювання покупців отримувати фіскальні чеки (відсутність механізмів кешбеку, податкових знижок тощо).

У цілому, розвиток безготівкових розрахунків в Україні демонструє чітку позитивну тенденцію, що відкриває значний потенціал для зменшення частки тіньової економіки. Подальша цифровізація банківської системи, автоматизація обліку та розширення доступу до фінансових сервісів мають стати пріоритетом державної політики у сфері фіскального контролю та економічної прозорості.

Стимулювання цифрових платежів є одним із найбільш ефективних та довготривалих інструментів боротьби з тіньовою економікою. На відміну від репресивних або перевірочних заходів, розвиток безготівкових розрахунків

створює структурні умови, за яких тіньова діяльність стає менш привабливою, ризикованою або практично неможливою. Основна ідея полягає в тому, щоб перетворити електронний платіж не лише на зручний інструмент, а й на мотиваційний елемент для усіх учасників ринку — бізнесу, споживачів і держави.

У світовій практиці активно застосовуються фінансові та нефінансові стимули, які сприяють зростанню обсягів безготівкових розрахунків.

Таблиця 3.1 - Механізми стимулювання цифрових розрахунків з метою детінізації економіки

Категорія	Конкретні заходи / приклади
Фінансові стимули для бізнесу	- Зниження податкового навантаження для бізнесу з безготівковими розрахунками - Спрощення електронної звітності - Автоматичне відшкодування ПДВ
Заохочення для споживачів	- Кешбек за безготівкові розрахунки - Участь у державних лотереях за фіскальними чеками - Податкова знижка на витрати, сплачені карткою або в додатку
Інтеграція з державними сервісами	- Оформлення послуг у «Дії» лише за умови електронного сліду - Реєстрація ФОП, субсидій, дозволів тощо через цифрові транзакції
Цифровізація побутової сфери	- Оплата транспорту, освітніх і медичних послуг без готівки - Формування звички до електронних розрахунків у повсякденному житті
Уже реалізовані ініціативи в Україні	- Програмні РРО (касові апарати в смартфоні) - QR-коди, NFC, платіжні термінали - Платформа «Дія» - Кампанії НБУ з фінансової грамотності
Необхідні додаткові заходи	- Податкові пільги для малого бізнесу з безготівкою - Зниження комісій для підприємців - Електронний фіскальний кешбек за підтверджені витрати

Джерело: складено автором на основі [23]

Зміст таблиці свідчить про багатовекторний підхід до стимулювання безготівкових розрахунків як одного з ключових інструментів у боротьбі з тіньовою економікою. Інтеграція фінансових, цифрових та поведінкових стимулів охоплює як суб'єктів господарювання, так і споживачів. Особливо ефективними є механізми, які одночасно забезпечують зручність, прозорість і вигоду, — зокрема кешбек або автоматизоване відшкодування ПДВ.

В Україні вже започатковано низку практичних рішень, які створюють технічну й нормативну базу для цифровізації платежів. Програмні РРО, платіжні сервіси та електронна платформа «Дія» демонструють приклади успішної імплементації інструментів для зменшення готівкового обігу. Однак ефект від них обмежується, якщо не доповнюється системними мотиваційними механізмами для бізнесу та населення.

Особливої уваги потребують ініціативи, спрямовані на зниження витрат підприємців при переході до безготівкових операцій, адже саме комісії банківських сервісів часто є стримувальним фактором. Створення системи електронного фіскального кешбеку, яка б повертала частину податків громадянам, не лише стимулювала б прозорі розрахунки, а й підвищувала податкову культуру населення.

Таким чином, поєднання технологічних інновацій із цільовими фінансовими інструментами є стратегічно важливим для побудови прозорої економіки. Стимулювання цифрових платежів має перетворитися на національну політику з чіткою координацією між державою, бізнесом та банківським сектором.

Таким чином, стимулювання цифрових платежів є не лише технологічним, а й поведінковим інструментом детінізації, який формує нові звички, підвищує прозорість економіки та зміцнює податкову дисципліну. Комплексна стратегія, що об'єднує фінансові, інфраструктурні та освітні заходи, дозволяє трансформувати цифрові платежі на ефективний механізм зменшення обсягів тіньової економіки.

Ефективна співпраця між Державною податковою службою України (ДПС) та фінансовими установами є критично важливим компонентом у боротьбі з тіньовою економікою, особливо у контексті контролю за грошовими потоками, виявлення прихованих доходів та недобросовісної податкової поведінки. У сучасній практиці такі механізми взаємодії ґрунтуються на цифровому обміні даними, спільних аналітичних платформах, стандартизованому звітуванні та впровадженні інструментів фінансового моніторингу.

Одним із ключових напрямів є автоматизований обмін інформацією між банками і ДПС. Згідно із законодавством України, банки зобов'язані:

- відкривати рахунки клієнтам лише за умови їхньої реєстрації в Єдиному державному реєстрі;
- повідомляти ДПС про відкриття або закриття рахунків юридичних осіб і ФОП;
- надавати інформацію за запитом податкового органу про рух коштів у межах податкових перевірок або процедур фінансового моніторингу.

Крім того, функціонує єдина інформаційна база ДПС і Державної служби фінансового моніторингу, що дозволяє обмінюватися даними про підозрілі транзакції, великі готівкові операції, нетипові фінансові дії, що можуть свідчити про ухилення від оподаткування або відмивання доходів. Це особливо актуально у випадках, коли компанії використовують "фінансові виводи" через рахунки третіх осіб, псевдопідприємства або офшорні структури.

Іншою формою співпраці є використання банківських даних для формування профілів платників податків у системах ризик-аналізу ДПС. Зокрема, банки надають узагальнені показники щодо обсягів готівкових зняттів, кількості операцій за рахунками, що використовується для порівняння з задекларованими податковими зобов'язаннями. У разі значних розбіжностей — ініціюється податковий аудит або позапланова перевірка.

Особливу увагу приділяють виявленню неофіційної підприємницької діяльності фізичних осіб, які отримують систематичні перекази, продажі через

онлайн-платформи, працюють без реєстрації ФОП, але не декларують доходів. У таких випадках на основі банківської аналітики та співпраці з фіскальними органами здійснюється запрошення на пояснення джерел коштів або — у разі відмови — автоматизоване нарахування податкових зобов'язань.

Із 2022 року в Україні також посилено роль фінансового моніторингу у сфері валютних операцій, криптовалют, переказів через платіжні системи. Національний банк разом з ДПС і Держфінмоніторингом розробляє нові моделі обміну інформацією про транскордонні транзакції, зокрема в рамках імплементації міжнародних стандартів FATF та BEPS.

На перспективу планується:

- розширення автоматизованого доступу ДПС до банківських транзакцій юридичних осіб;
- інтеграція банківських API до інформаційних систем ДПС для спрощення верифікації платників;
- спільна розробка індикаторів фінансових ризиків для виявлення аномальної економічної активності.

Таким чином, механізми співпраці між ДПС та фінансовими установами формують інфраструктуру прозорого фінансового середовища, яка є важливим бар'єром для тіньових операцій. Розширення та автоматизація цієї співпраці є необхідною умовою для побудови ефективної податкової системи, здатної в режимі реального часу виявляти та запобігати ухиленню від сплати податків.

3.2. Напрями вдосконалення податкового адміністрування для мінімізації тіньового сектору

Автоматизація та цифровізація податкових процесів є стратегічно важливим напрямом удосконалення податкового адміністрування в Україні, що дозволяє не лише скоротити обсяг тіньової економіки, а й підвищити ефективність збору податків, зменшити людський фактор, забезпечити прозорість і зручність для платників. Світовий досвід доводить: чим вищий

рівень цифрової трансформації податкової системи, тим нижчі втрати бюджету від ухилення та тіньової діяльності.

Таблиця 3.2 – Цифровізація фіскальної сфери в Україні: досягнення, ефекти, проблеми та перспективи

Категорія	Зміст / приклади
Ключові досягнення	- Електронний кабінет платника податків - Система електронного адміністрування ПДВ (СЕА ПДВ) - Програмні РРО (ПРРО) - e-Receipt - Інтеграція з держреєстрами
Ефекти цифровізації	- Підвищення податкової дисципліни - Зменшення витрат бізнесу - Мінімізація корупційних ризиків - Виявлення ризикованих платників
Існуючі проблеми	- Фрагментарність баз даних ДПС - Потреба в кіберзахисті та захисті персональних даних - Низька цифрова грамотність платників - Відсутність e-audit за SAF-T
Перспективні напрями розвитку	- Застосування ШІ та Big Data - Побудова системи управління ризиками - Створення податкових профілів платників

Джерело: складено автором на основі [13]

Зміст таблиці демонструє, що Україна досягла значного прогресу у впровадженні цифрових рішень у фіскальній сфері, що дозволяє автоматизувати основні процеси адміністрування податків. Завдяки інструментам на кшталт СЕА ПДВ, електронного кабінету платника та програмних РРО вдалося зменшити рівень зловживань, скоротити витрати бізнесу на звітність і значно підвищити рівень прозорості взаємодії з ДПС.

Автоматизація забезпечила низку важливих ефектів, серед яких – зменшення простору для корупції, оперативне виявлення податкових порушень

і загальне посилення податкової дисципліни. Особливо важливим є впровадження інструментів, які працюють у режимі реального часу та дозволяють не лише фіксувати події, а й прогнозувати ризики. Водночас цифровізація зменшила бар'єри у веденні бізнесу, особливо для малих підприємств.

Попри досягнення, залишається низка системних проблем. Зокрема, відсутність єдиної аналітичної платформи ДПС та нерівномірний рівень цифрової грамотності населення стримують повну інтеграцію цифрових рішень. Також недостатня захищеність персональних даних та відсутність електронного аудиту на базі SAF-T обмежують подальшу автоматизацію.

У перспективі розвиток інструментів штучного інтелекту, персоналізованих податкових профілів та аналітичних систем ризик-менеджменту може вивести податкову систему України на якісно новий рівень. Успішна реалізація цих ініціатив дозволить не лише знизити рівень тіньової економіки, а й зміцнити довіру до державних інституцій загалом.

Таким чином, цифровізація податкових процесів є не лише інструментом зручності, а й фундаментом сучасної, прозорої та ефективної податкової системи. Продовження цього курсу дозволить скоротити тіньовий сектор, збільшити податкові надходження та сформувати новий рівень довіри між державою і платниками податків.

Ризикоорієнтовані підходи до податкового контролю є сучасною альтернативою тотальним перевіркам і репресивним методам, дозволяючи зосередити ресурси податкової служби на об'єктах із високою ймовірністю порушень. Така модель забезпечує баланс між фіскальною ефективністю та мінімізацією адміністративного тиску на добросовісних платників, зменшуючи стимул до ухилення від податків та сприяючи підвищенню рівня довіри до контролюючих органів.

Ризикоорієнтований підхід в податковому адмініструванні передбачає інтелектуальний аналіз великого обсягу даних про діяльність платників податків. Його ключова мета — виявлення осіб або підприємств, які з високою

ймовірністю можуть бути залучені до схем ухилення від оподаткування або ведення тіньової діяльності. Такий підхід дозволяє податковим органам не діяти «всліпу», а приймати рішення на основі цифрових доказів і статистичних моделей. Для цього створюється індивідуальний профіль кожного платника податків, в якому враховуються фінансові та поведінкові характеристики, а також історія взаємодії з податковою службою.

Дані, що використовуються для формування ризикових профілів, охоплюють фінансову звітність підприємств, показники з податкових декларацій, відомості з податкових накладних, інформацію з державних реєстрів — зокрема щодо права власності на нерухомість, транспорт, участі у зовнішньоекономічній діяльності. Крім того, важливою складовою є історія податкових перевірок, виявлені порушення, суми донарахувань та інші ознаки, які вказують на відхилення від типових показників у галузі чи регіоні.

У період 2021–2024 років податкова служба України значно розширила перелік автоматизованих ризикових критеріїв. Серед них – участь у фінансових операціях із компаніями, що мають ознаки фіктивності, систематичні виправлення податкової звітності, необґрунтовані суми податкового кредиту з ПДВ, значні розбіжності між доходами та витратами, низький рівень декларування податків при великих обсягах руху коштів, а також тривала відсутність подання звітності або відсутність активної господарської діяльності. Якщо система виявляє збіг кількох таких ознак у одного платника, він автоматично потрапляє до категорії підвищеного ризику.

Наслідком внесення до такої категорії є активізація податкового контролю. Це може проявлятися у проведенні камеральних перевірок, надсиланні запитів на пояснення, тимчасовому блокуванні податкових накладних (у випадках, що стосуються ПДВ), а також включенні суб’єкта до річного плану планових виїзних перевірок. Такі дії дозволяють податковій службі сконцентрувати зусилля на найбільш ризикованих платниках, не перевантажуючи систему тотальними перевірками.

Застосування ризикоорієнтованого підходу дає низку важливих переваг. По-перше, це підвищує ефективність використання ресурсів податкової служби, яка зосереджується на дійсно проблемних суб'єктах. По-друге, зменшується загальна кількість перевірок, натомість зростає їхня результативність — за деякими показниками, ефективність досягає 90% у вибраних категоріях. По-третє, знижується корупційна складова, адже рішення приймаються не людьми, а автоматизованою системою. Крім того, платники податків, знаючи про існування системи оцінювання ризиків, частіше виявляють добровільну податкову дисципліну, щоб уникнути санкцій.

Разом із тим, ефективність цієї моделі безпосередньо залежить від кількох ключових чинників. Насамперед — це якість алгоритмів, які аналізують поведінку платників. Не менш важливою є повнота й достовірність інформації, що надходить до системи. Якщо база даних неповна або недостовірна, висновки системи можуть бути хибними. Також необхідно постійно оновлювати критерії ризику, адаптуючи їх до нових схем ухилення. І, нарешті, важливим завданням є захист сумлінних платників від помилкової ідентифікації як ризикованих, що вимагає запровадження механізмів апеляції та перегляду рішень у прозорий спосіб.

У перспективі ризикоорієнтований підхід має бути доповнений інструментами штучного інтелекту, прогнозної аналітики, машинного навчання та міжнародного обміну податковою інформацією. Це дозволить не лише підвищити точність виявлення порушень, а й моделювати поведінку платника в реальному часі, запобігаючи тінізації ще на етапі планування бізнес-операцій.

Таким чином, впровадження ризикоорієнтованого податкового контролю є ключовим кроком до побудови превентивної, а не каральної системи адміністрування, що відповідає принципам сучасного податкового менеджменту та сприяє зменшенню масштабів тіньової економіки.

Малий бізнес відіграє важливу роль в економіці України, забезпечуючи зайнятість, розвиток місцевих громад і наповнення бюджету. Водночас саме цей сектор є найбільш вразливим до впливу тіньової економіки через обмежені

ресурси, складність адміністрування податків і високий рівень регуляторного тиску. Значна частина малих підприємств або не реєструється взагалі, або працює частково в тіні, ухиляючись від податкових зобов’язань. Одним з ефективних напрямів детінізації є спрощення податкових процедур, що знижує вартість легального ведення бізнесу і мотивує підприємців до добровільної реєстрації.

Основні пропозиції щодо спрощення податкового режиму для малого бізнесу включають:

1. Оптимізація обліку та звітності.

Для мікропідприємств доцільно скоротити кількість форм податкової звітності, дозволити подавати декларації у спрощеному форматі, а також автоматизувати процес звітування через мобільні застосунки. Розширення можливостей електронного кабінету платника, зокрема через інтеграцію з POS-терміналами та банківськими сервісами, дозволить підприємцям формувати звітність автоматично.

2. Механізм "єдиного податку з обороту".

Розширення можливостей спрощеної системи оподаткування з єдиною ставкою податку на обсяг доходу без складного податкового обліку може зменшити стимули до тінізації. Водночас доцільно запровадити індикативні ліміти для уникнення дроблення бізнесу.

3. Податкові пільги при легалізації діяльності.

Запровадження тимчасових податкових амністій або нульових ставок на перші місяці після офіційної реєстрації дозволить залучити до легального поля самозайнятих осіб і фрілансерів. Також можливе зменшення навантаження у вигляді зниженої ставки ЄСВ протягом перших років діяльності.

4. Мінімізація контактів із податковими інспекторами.

Перехід до повністю цифрового адміністрування, зокрема — онлайн-реєстрації ФОП, подання документів через застосунки типу "Дія", автоматична генерація рахунків і податкових повідомлень, дозволить зменшити адміністративні бар’єри та корупційні ризики.

5. Розширення безкоштовних інформаційно-консультаційних сервісів.

Багато представників малого бізнесу працюють у тіні не через умисне ухилення, а через брак знань. Тому важливо забезпечити доступ до освітніх платформ, інструкцій, відеоконсультацій і сервісів «питання–відповідь», які спрощують орієнтацію в податкових правилах.

6. Гарантії захисту добросовісних платників.

Необхідне нормативне закріплення принципу "перший крок без штрафів", який передбачає можливість виправлення помилок у звітності без накладання санкцій для нових платників або ФОПів з малим оборотом.

Загалом спрощення податкових процедур для малого бізнесу сприятиме зменшенню мотивації до тінізації, підвищенню податкової культури та створенню позитивного іміджу фіскальної системи як партнера, а не карального органу. Це дозволить розширити базу оподаткування природним шляхом — через масове добровільне включення малих підприємств до офіційного економічного обігу.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження були отримані наступні висновки:

1. Тіньова економіка в Україні є багатовимірним і динамічним явищем, яке включає як неформальну зайнятість, так і організовану кримінальну діяльність. Її еволюція демонструє тісний зв'язок із трансформаційними процесами в економіці та з недосконалістю державного регулювання. Класифікація тіньової економіки за характером правопорушень і типом суб'єктів дозволяє глибше зрозуміти природу цього явища та формувати відповідні державні механізми впливу. Важливою є наявність гібридних форм діяльності, які поєднують легальні та нелегальні елементи. Такі форми особливо складні для виявлення й обліку. Високий рівень проникнення тіньової економіки в легальний сектор ускладнює проведення ефективної податкової політики, знижує конкурентоспроможність сумлінного бізнесу й посилює ризики бюджетного дефіциту. Комплексне розуміння структури тіньового сектору є необхідною умовою для формування стратегії його обмеження.

2. Аналіз чинників тінізації економіки України вказує на системний характер цієї проблеми, зумовлений поєднанням макроекономічної нестабільності, політичної турбулентності та недосконалості регуляторного середовища. Найбільш руйнівним чинником є відсутність довіри до державних інституцій, що провокує ухилення від податків навіть серед потенційно законослухняних платників. Податкова система, яка характеризується надмірною складністю, суперечливістю норм та високими адміністративними витратами, фактично стимулює платників діяти у тіньовому полі. Поведінкові та інституційні аспекти посилюють негативний вплив економічних і правових передумов. У суспільстві сформувалося толерантне ставлення до тіньової діяльності, що ускладнює боротьбу з нею навіть за умов покращення адміністрування. Таким чином, для ефективної протидії тінізації необхідно не лише вдосконалювати законодавство, але й змінювати податкову культуру,

зміцнювати довіру до держави та створювати стимулювальне середовище для легальної діяльності.

3. Оцінювання тіньової економіки є важливою передумовою формування ефективної податкової політики. У дослідженні обґрунтовано, що найбільш точними є гібридні методи, які поєднують прямі й непрямі підходи. Прямі методи (опитування, аналіз перевірок) забезпечують емпіричні дані, тоді як непрямі (монетарний, метод розриву доходів і витрат, MIMIC-моделі) дозволяють оцінити загальні тренди тіньової активності. Проте всі вони мають обмеження, пов’язані з якістю статистики, об’єктивністю відповідей і технологічною базою. Водночас сучасні цифрові інструменти — електронне адміністрування, аналіз Big Data, ризикоорієнтований підхід — створюють нові можливості для виявлення прихованих доходів. Системна інтеграція державних реєстрів та розширення функціоналу податкових сервісів дозволяє підвищити прозорість фінансових потоків. Таким чином, ефективне оцінювання тіньової економіки потребує поєднання класичних методів із сучасними ІТ-рішеннями та подальшого удосконалення правового забезпечення.

4. Аналіз офіційних методик оцінювання тіньової економіки в Україні свідчить про їх відносну сталість і систематичність, проте водночас — про обмеженість у відображенні реального обсягу прихованої економічної діяльності. Найбільш поширеними є монетарний метод, метод споживання електроенергії, метод витрат домогосподарств і метод фінансових результатів. Проте кожен із них має похибки, зумовлені як методологічними особливостями, так і недостатністю статистичних даних. Інтегральний показник тіньової економіки в Україні упродовж останнього десятиліття залишався стабільно високим — від 28 до 36% ВВП. Зростання тіньового ліквідного капіталу, який у 2023 році перевищив 167 млрд дол. США (93,5% ВВП), підтверджує значну частку нелегальних грошових потоків поза контролем держави. Дані також свідчать про кореляцію між економічними потрясіннями (війна, пандемія) і зростанням тінізації. Отже, ефективне

реагування на такі виклики потребує підвищення точності методів оцінки, цифрової інтеграції і ширшого залучення міжнародного досвіду.

5. Тіньова економіка завдає масштабної шкоди державним фінансам через зменшення податкової бази та зниження обсягів фіскальних надходжень. У періоди економічної стабільності спостерігається зростання офіційних надходжень, проте навіть за сприятливих умов держава щороку недоотримує близько 250–300 млрд грн через приховану діяльність. Особливо вразливими залишаються податок на прибуток, ПДВ, акциз та ПДФО, у т.ч. через "сірі" зарплати та зловживання спрощеною системою. Наявність широкої мережі схем ухилення (фіктивні підприємства, підроблені податкові накладні, обіг нелегальної продукції) створює суттєві виклики для податкового контролю. Навіть за умов посилення адміністрування та впровадження цифрових інструментів втрати бюджету залишаються значними. Це потребує не лише вдосконалення механізмів перевірок і аналітики, а й запровадження інноваційних інструментів — таких як системи track & trace, ризикоорієнтований аудит та контроль операцій у реальному часі.

6. Міжнародний досвід боротьби з тіньовою економікою демонструє високу ефективність комплексного підходу, який поєднує цифровізацію розрахунків, автоматизацію податкового адміністрування, обмеження готівкових платежів і стимулювання добровільної легалізації доходів. Успішними прикладами виступають Італія, Великобританія, Естонія та країни Скандинавії, де акцент зроблено на інтеграції державних реєстрів, Big Data-аналітиці та прозорості податкових процедур. Для України надзвичайно актуальним є впровадження track & trace-систем у сферах з високим рівнем тінізації (тютюн, алкоголь, пальне), розвиток обов’язкової фіскалізації та стимулювання електронних розрахунків. Проте адаптація іноземних практик має враховувати українське інституційне середовище, рівень цифрової грамотності, обмеження фіскальних ресурсів та низьку довіру до державних органів. Успіх можливий лише за умов поступової імплементації та активної взаємодії держави з бізнесом і громадянами.

7. Розвиток безготівкових розрахунків є одним із найефективніших інструментів протидії тіньовій економіці. Чим менше обіг готівки, тим важче здійснювати приховані фінансові операції, ухилятися від оподаткування та вести облік «у тіні». Банківська система відіграє ключову роль у цьому процесі, адже вона забезпечує інфраструктуру для цифрових платежів, формує фінансову звітність і сприяє підвищенню прозорості операцій у реальному секторі. Однак в Україні існують бар'єри для масштабного переходу до безготівкових розрахунків — зокрема, це низький рівень фінансової інклюзії в окремих регіонах, недостатня мотивація для малого бізнесу та брак довіри до банківських інструментів. Для досягнення значних результатів необхідна активізація державної політики щодо стимулювання електронних платежів, зменшення готівкових лімітів, розширення доступу до фінансових послуг, а також податкове заохочення платників, які використовують банківські розрахунки.

8. Ефективне податкове адміністрування є критично важливим для боротьби з тіньовою економікою. У роботі обґрунтовано, що недосконаліть процедур, низький рівень автоматизації, вибірковість перевірок та недостатній рівень аналітики створюють сприятливе середовище для ухилення від оподаткування. Водночас цифрова трансформація ДПС, впровадження електронних сервісів і систем ризик-орієнтованого моніторингу відкривають нові можливості для зниження тінізації. Подальше вдосконалення адміністрування повинно ґрунтуватися на принципах прозорості, недискримінаційності та цифрової інтеграції. Пропоновані напрями включають розширення функціоналу електронного кабінету платника, автоматизацію міжвідомчого обміну даними, створення аналітичних платформ на базі Big Data, розширення фіскалізації через програмні РРО. Важливо також запроваджувати системи попередження ухилення, а не лише реагування, з акцентом на підвищення довіри до податкової служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонов О.М. Тіньова економічна діяльність, яка здійснюється з використанням фінансових пірамід: поняття та сутність. *Фінанси, банківська справа та страхування.* 2021. С. 61-71

2. Біляк Ю.В. Тіньова економіка як фактор загрози фінансовій безпеці держави. *Економіка та суспільство.* 2024. № 62. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3922

3. Бухтіарова А.Г., Семеног А.Ю., Михальова А.С. Тіньова економіка: причини та шляхи детінізації економічних процесів. *Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics»*. 2020. № 23. С. 31-36

4. Відмивання доходів від податкових злочинів. *Державна служба фінансового моніторингу України.* URL: https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/411/Типолог%20ДСФМУ/Typology%202020.pdf

5. Войцехівська С. Детінізація економіки як запорука фінансової безпеки держави. *Економіка та суспільство.* 2023. № 56. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2957

6. Гетман О. На яких схемах тіньової економіки держава втрачає найбільше? *Українська правда.* 2024. URL: https://epravda.com.ua/columns/2024/10/31/721290/

7. Горизонтальний огляд звітів про взаємні оцінки країн у сфері боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму. К., 2021. 703 с.

8. Губіна О.Ю. Детінізація національної економіки: поняття, фактори та методи визначення. *Науково-виробничий журнал «Навігатор».* 2024. № 3 (76). С. 238-243

9. Державна казначейська служба України. *Офіційний веб-сайт.* URL: http://www.treasury.gov.ua

10. Державна податкова служба України. *Офіційний веб-сайт.* URL: https://tax.gov.ua

11. Застосування непрямих методів податкового контролю в Україні. *Центр економічної стратегії.* URL: https://ces.org.ua/policy-brief-indirect-methods-of-tax-control/

12. Іванишина О.С., Прокопенко І.А., Панура Ю.В. Удосконалення податкової системи як фактор підвищення фінансової безпеки держави. *Ефективна економіка.* 2021. № 4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/4_2021/77.pdf

13. Карлін М. І., Проць Н. В., Борисюк О. В., Публічні фінанси: навчальний посібник; за ред. д. е. н., проф. М. І. Карліна. Електронне видання. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2023. 358 с.

14. Маркіна О.О. Підходи до оцінки фіскального потенціалу податків на споживання. *Економіка та суспільство.* 2023. № 56. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/3040

15. Міжнародна економіка в умовах кліматичних змін: глобальні виклики. Збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції (26 квітня, 2024 р.). Тернопіль, 2024. 310 с.

16. Міжнародна інвестиційна позиція / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/fi les/ES/IIP_q.xlsx.

17. Міністерство економіки України. *Офіційний веб-сайт*. URL: http://www.me.gov.ua

18. Нікітченко Є.О., Бухтіарова А.Г. Причини формування тіньової економіки України. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка».* 2020. № 2. С. 121-125

19. Організаційно-економічний механізм протидії тіньовій економіці та корупції : монографія / А. В. Лісовий, К. П. Проскура, С. В. Кирпа, А. М. Савченко, М. О. Скорик та ін. ; за заг. ред. А. В. Лісового ; Державний податковий університет. Ірпінь, 2024. 246 с.

20. Податкове навантаження і його вплив на діяльність підприємства. URL: http://kaf-fin.wunu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/03/Наші-переваги.pdf

21. Прямі інвестиції (акціонерний капітал) з країн світу в економіці України (1994–2014) / Державна служба статистики України. URL:

https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/zd_inv_new/p_inv/94-14/pi_ak_ES_09-14u.xlsx.

22. Прямі інвестиції за інструментами та секторами / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/fi les/ES/FDI_y.xlsx.

23. Рисін В.В., Корначук О.Ю. Ризики залучення банків до схем відмивання грошей. *Ефективна економіка.* 2020. № 5. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2020/4.pdf

24. Сомова В.О., Фурса В.А. Сутність і структура тіньової економіки. *Актуальні питання забезпечення фінансової безпеки держави в умовах глобалізації*. 2021. С. 61-63

25. Супрунова І.В. Державна політика у сфері детінізації національної економіки як структурної складової державної безпеки [Текст]: монографія. Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», 2021. 340 с.

26. Супрунова І.В. Сутність тіньової економіки як структурної складової державної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід.* 2020. № 15-16. С. 153-157

27. Тіньова економіка продовжує виснажувати Державний бюджет України під час війни. *American chamber of commerce Ukraine.* URL: https://chamber.ua/ua/news/tinova-ekonomika-prodovzhuie-vysnazhuvaty-derzhavnyy-biudzhet-ukrainy-pid-chas-viyny/

28. Шолкова Т.Б., Кобзар В.А. Роль державного регулювання у процесі детінізації економіки України: теоретико-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 8. С. 327-332

29. Янишин Я.С., Дудяк Р.П., Овок В.-В.М. Тіньова економіка в Україні та її детермінанти. *Науковий вісник ЛНУВМБ імені С.З. Ґжицького. Серія: Економічні науки*. 2023. № 101. Т. 25. С. 22-30

30. Bak N., Kalyta T., Tarashchenko V., Riznyk D., Artemchuk M. (2024). The impact of the shadow economy on the reduction of tax revenues to the state budget. *Financial and credit activity: problems of theory and practice.* 2 (55), 130-143

31. Comparative view of All reporting countries - Cross-border total liabilities of banks with headquaters in All countries (total) vis-a-vis residents of Ukraine, households and npishs (amounts outstanding / stocks, all instruments in all currencies (=d+f+u), All currencies) / BIS. 2024. URL: https://data.bis.org/topics/LBS/BIS%2CWS_LBS_D_PUB%2C1.0/Q.S.L.A.TO1.A.5J.A.5A.H.UA.N?additional_ts=BIS%2CWS_LBS_D_PUB%2C1.0%255EQ.S.L.A.TO1.A.5J.A.5A.N%2BC.UA.N&view=observations.